

*Бишкек шаарындагы
№4 Гуманитардык-укуктук
багытындагы мектеп-
гимназиясында
кыргыз тилин жана
адабиятын окутуудагы
бирдиктүү усулдук
талаптар*

Бул документ №4 мектеп-гимназиясында бирдей окутуу мейкиндигин сактоого, билим алууга бирдиктүү шарт камсыздоого жана окутуунун баардык деңгээлдеринде билим алуу көндүмдөрүнүн туруктуу калыптануусуна өбөлгө түзөт.

АЛГЫ СӨЗ

«Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 1-11-класстары үчүн кыргыз тилинин программасында» (Б.,2010) каралган принциптер төмөнкүлөр:

- баланын эне тилинин өзгөчөлүктөрүнө таянуу принциби;
- кепке багыт берүү принциби;
- окуу материалдарын кептеги кызматына жараша тандоо принциби;
- кырдаалдык-тематикалык принцип;
- дифференциялап окутуу принциби;
- лингвоөлкөтаанытуу принциби;
- деңгээлдерге бөлүп тил үйрөтүү принциби (баштоочу, активдештирүүчү, өз алдынча иштөөчү жана жалпылоочу баскычтарына жараша).

Бул аталган принциптер жогоруда айтылгандай жаңыланып, өркүндөөгө тийиш, тактап айтканда, тил үйрөтүүнүн коммуникативдик-маданият аралык баарлашууга үйрөтүү принцибине жана тил үйрөтүүнү баскычтарда системалуу үйрөтүү принцибине айрыкча маани берилүүгө тийиш. Жогоруда айтылып өткөн принциптердин маани маңызы тууралуу:

- 1) Коммуникативдик-маданият аралык баарлашууга үйрөтүү принциби. Бул принцип, эң алгач, кыргыз тили предметин окутуу максаты менен байланышып турганы менен маанилүү, анткени кыргыз тили сабагы башка предметтерден айырмаланып, окуучуну улуттар аралык мамиле маданиятына үйрөтүүчү максатты көздөгөндүгү менен баалуу болуп саналат.
- 2) Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуудагы усулдук принциптердин катарында деңгээлдерде окутуу принцибинин ролуна, тактап айтканда кыргыз тилин үйрөтүүнүн системалык деңгээлдик принцибине айрыкча чоң маани берилет. Бул принцип дидактиканын жеткиликтүүлүк же окуучунун жаш өзгөчөлүгүн эске алуу принциби менен да дал келет. Баланын жаш өзгөчөлүктөрүнө, класстардын деңгээлине карап, окуу материалдарын деңгээлдерге бөлүп берүү ишке ашат, ар бир курактын алдындагы тилдик жана коммуникативдик милдет такталат, аларга ылайык кайсы баскычта ким кандай деңгээлде сүйлөй алары белгиленет, ал баскычтардын тилдик жана

коммуникативдик талаптары, милдеттүү критерийи аныкталат, лексикалык, грамматикалык, кырдаалдык минимумдар иштелип чыгат.

Кыргызстандын мектептеринде мамлекеттик тилди өздөштүрүүнүн практикасын мындан ары өркүндөтүү максатында тилдерди үйрөтүүнүн Эл аралык стандартына негизденип, деңгээлдик баскычтар системасы сунушталган. Мисалы, төмөндөгүдөй. Бул деңгээлдик баскычтар бирин-бири уланткан системалуу, бирдиктүү, А1, А2 жана В1 деңгээлдерине бөлүнөт да, өз-өзүнчө максаттуу дидактикалык мүнөздөмөлөргө ээ болот. Бул деңгээлдер кыргыз тилин үйрөтүүнүн мектептик программасынын мазмунун, мектептик стандартынын талаптарын аныктайт. Алардын биринчиси – А1-Карапайым деңгээл 1-класстан башталат. А1.1-Баштапкы деңгээл 2-3-4-класстарды камтыйт жана бул класстарда баштапкы жөнөкөй көндүмдөр, баштапкы орто көндүмдөр жана баштапкы толук көндүмдөр калыптанат. А2-Негизги деңгээл 5-7-класстарга туура келет. Анын ичинен окуучулар 5-класста кадыресе көндүмдөргө, 6-класста калыптанган орто көндүмдөргө жана 7-класста илгерилей калыптанган көндүмдөргө ээ болушат. Андан ары В1 деңгээли Орто деңгээл деп мүнөздөлөт да, бул деңгээл 8-9-класстарды ичине алат. Мында 8-класста окуучулар калыптанган негизги көндүмдөргө, ал эми 9-класста калыптанган толук көндүмдөргө ээ болушат. Андан ары – жыйынтыктоочу этап-В1.1 Ортодон жогорку деңгээл деп аталат. Ал деңгээлде 10-класстын окуучулары тереңдетиле калыптанган көндүмдөргө, ал эми 11-класстын окуучулары тереңдетиле калыптанган толук көндүмдөргө ээ болуп чыгышат. Ошону менен бирге 11-класстын бүтүрүүчүсү кыргыз тилин үйрөнүүнүн мектеп стандартынын көлөмүнө жана деңгээлине ээ болуу менен, кыргыз тилин ортодон жогорку деңгээлде өздөштүргөнү туурасындагы сертификатка ээ болушат. Деңгээлдерди мындай бөлүп алуу менен, окуу материалдарын жөнөкөйдөн – татаалга, жеңилден – оорго жана оордон адымдоого, ошону менен бирге, белгилүүдөн – белгисизге, белгисизден чыгармачылыкка карай жайгаштыруу ишке ашырылат. Мунун өзү усулдук ыкма гана эмес, бул окутуунун натыйжалуулугуна карай багытталган принциптүү мамиле болмокчу.

3) Баарлашууга багыт берүүчүлүк принциби – бул кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун башкы максаты болгон анын практикалык максатын ишке ашырууга багытталган жетектөөчү усулдук принцип болуп саналат. Ал бүгүнкү күндө бардык тилдерди экинчи тил катары окутуунун ыкмасында кеңири орун алуу менен, окуу китептери ж.б. окуу усулдук комплекстери түзүлүүдө, сабактар да ушул багытта уюштурулууда. Бул принцип грамматикага үйрөнүү менен эмес, сүйлөшүп баарлашууга үйрөтүү багытын көздөйт жана окуу процессин ошол багытта уюштурууну максат кылат. Ошол үчүн «Коммуникативдүүлүксүз бүгүнкү усул жок» – деп белгилүү орус усулчулары В.Г. Костомарова, С.Д. Митрофанова (Россия) эң эле акыйкат

белгилешет. Бул принциптин дагы бир артыкчылыгы – кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун багыттарын гана эмес, анын бүткүл мазмунун да аныктайт, оозеки, жазуу түрүндөгү баарлашуу кандайча жүргүзүлө турган ыкмаларын да көрсөтүп берет.

4) Окутуунун кырдаалдык-тематикалык принциби – бул «сүйлөөгө үйрөнүүнүн бүткүл иш-аракети кырдаалдардын негизинде жана анын жардамы менен гана жүргүзүлөт» дегенди түшүндүрөт. Кырдаал деген сүйлөшүп пикир алышуучу адамдардын мамилелешүүсүнүн системасын, адамдардын сүйлөшүп ой жүгүртүү иш-аракеттерин практикага ашыруучу моменти, речтик милдетти жүзөгө ашыруучу каражат болуп калат. Кээде кырдаалды тематика менен алмаштырып алган убакыттар болот, айталы, мугалимдер кээде «Автобус» деген теманы тандашат да, муну «Кырдаал» деп эсептеп, ошого ылайык маек (диалог) түзүү милдетин коюшат. Бирок бул туура эмес, анткени «автобуста» десек эле сүйлөшүү кырдаалы түзүлбөйт, ал сүйлөшүүнүн темасы болушу гана мүмкүн. Кырдаал качан гана ошол автобустун ичинде адамдар өз ара мамилелешип пикир алышууга, сүйлөшүүгө түрткү, талап, зарылчылык болсо гана түзүлүүсү мүмкүн. Демек кырдаал – сүйлөшүү жүрө турган тема, орун эмес, ошол темада, ошол жерде адамдардын өз ара сүйлөшүү зарылдыгынын түзүлүшү. А мотив «адамдардын жүрүм-турум аракеттерин, теориялык жана практикалык ишмердүүлүктөрүн аракетке келтире турган себептердин системи», алардын ички талаптарынын, көз карашынын, кызыкчылыктарынын, эмоцияларынын натыйжасы.

5) Окуучунун эне тилиндеги өзгөчөлүгүн эсепке алуу принциби да кыргыз тилин өзгө тил катары окутуу процессинде өзгөчө ролду ойнойт. Анткени окуу материалдарын тандоодо, атап айтканда, лексикалык, грамматикалык материалдарды тандоодо кыргыз эмес балдардын эне тилинде буюмдардын, көрүнүштөрдүн аталыштарын, аларды өздөштүрүү жана жазуу, оозеки жумуштарды аткара алуу деңгээлин ж.б. окуу процессин туура, натыйжалуу пайдалануу баланын кабыл алуусуна, өздөштүрүүсүнө оң гана таасир берери шексиз. Ошондой эле, кыргыз тилинин лингвистикалык планда алганда грамматикалык-фонетикалык материалдарын да окуу программасында жана окуу китептеринде берүүгө окуучулардын эне тилинде аларды дал ошол учурда өздөштүргөнүн, же өздөштүрө электигин сөзсүз эске алуу керек. Тактап айтканда, алардын кыргыз тилиндеги тил жатыктыруусун, кыргыз графикасына көнүгүүсүн калыптандырууда да сабаттуу жазууга жатыгуу иштерин жүргүзүүдө да эне тилинин өзгөчөлүгүн эске алуу менен, аларды туташ, жарыш түрдө жүргүзүү жакшы натыйжа берери шексиз.

6) Инсандын жекече тил үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө жана кызыгуусуна таянуу принциби. Бул принцип да өтө маанилүү, анткени ар бир окуучу жеке

инсан катары жана тил үйрөнүүдөгү мүмкүнчүлүгү менен кызыгуусунун деңгээли ар түрдүү болгондуктан, тил үйрөнүү процессин жекече өзгөчөлүгүнө, тил билүү дегээлине жараша өнүктүрүү менен окутуу жакшы натыйжага алып барары шексиз.

7) Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда жалаң эле тилдик фактылар менен чектелүүгө болбойт. Анткени тил аркылуу элдин тарыхы, салт-санаасы, ошондой эле жашаган орду, мекени (шаар, айыл-кыштак, жаратылышы) бирге үйрөнүлөт. Ошондуктан, лингводидактикадагы мындай таанып-билүү процесси окутуунун өлкө таануучулугу деп айтылат. Демек, тил үйрөнүү менен мындай таанып билүү иш-аракетин бирдикте камтыган бул лингво-улуттук маданиятты таануучулук принцибинин ролу эң эле чоң. Бул принцип да ырааттуу иш аракетсиз жүзөгө ашырылбайт. Окуу китептерде, усулдук бардык адабияттарда, сабактагы жандуу процесстеги жазуу жана оозеки иштелип жаткан иштердин баарында бала жашаган өлкө, анын рухий жана материалдык маданияты, сүйлөшүү жана мамиле маданияты, ж.б. жөнүндөгү түрдүү маалыматтардын жетектөөчү мазмундук компонент болуусу көңүлдүн борборунда болот. Тил эки элди жакындаштырат. Элдин бири-биринин тилине жана салт-санаасына урматсый мамилеси болбой, башка улуттардын өкүлдөрү менен эч нерсе, эч качан жакындаштырбайт.

8) Кыргыз тили сабактарында окуу материалдарын кептеги таанытуу жана коммуникативдик кызматына жараша тандап алуу принциби окутуунун практикалык максатын көздөө менен, сабакта үйрөтүлүп жаткан ар бир сөз, грамматикалык формалар сүйлөшүүдө эмне кызмат аткаарын түшүндүрүүнү көздөйт. Чындыгында, «ар бир сөз өзүнө тиешелүү синтаксистик кызматы менен мүнөздөлөт, ал кызматын белгилүү бир грамматикалык моделдерде жана кеп үлгүлөрүндө аткарат. Ар бир модель же кеп үлгүсү өзүнө тиешелүү лексика менен толукталып турат. Мына ошентип, кеп менен грамматиканын, анын ичинде, прикладдык грамматиканын жандуу биримдиги ишке ашат. Бул иш-аракеттер берилген сөздү же грамматикалык формаларды курулай жаттап үйрөнүүгө карама-каршы турат. Окуучуга үйрөнгөн сөзүн кандай учурда, кандай максатта, кантип колдонуунун жолун көрсөтөт. Атап айтканда, заттын турган ордун билдирүү, кыймыл-аракеттин кайда багытталганын айтуу, же буюмдун кимдики экендигин мындайча айтат, же болбосо, мындайча учурашып, таанышууга болот – деген сыяктуу мотивдерге ылайык сөздү жана грамматикалык формаларды тандап алуу, окуу китепте болсун же окуу процессинде болсун алардын минимумдарын түзүү, керектүү лексикалык каражаттарды топтоо жана грамматикалык материалдарды ошого ылайыктуу топтоп сунуш кылуу ишке ашырылат. Демек, кыргыз тилин үйрөтүүдө тил каражаттарынын түзүлүшүнө көңүл бурбастан, ал каражаттардын кептеги кызматына, алардын кандайча

тандалып колдонулушуна, алардын системалуу түрдө жеңилден – оорго, оордон – адымдоого карай багытталган деңгээлдеринде ситемалуу түрдө берилүүсүнө айрыкча маани берилүүгө тийиш.

Кыргыз тилин сүйлөшүү чөйрөсүнө, сүйлөшүү тематикасына жана андагы коммуникативдик милдеттерге ылайык үйрөтүүдөгү

дидактикалык талаптар

Тил үйрөтүүнүн «системалык деңгээлдик ыкмасы» философиясы тил үйрөнүүнү жөнөкөйдөн-татаалга кеткен, функционалдык-коммуникативдик маанайдагы окуу материалдарын деңгээлдерде, ар бир тепкичи өнүктүрүп окуунун ролун аткарган, тилди коомдук-социалдык чөйрөдө (адамдардын мамилелешүү жана сүйлөшүү чөйрөсү) жашоонун каражаты катары үйрөтүү экендиги талашсыз. Төмөндө мына ошол сүйлөшүү жана мамилелешүү чөйрөлөрүнө жараша кыргыз тилин (мектепте) экинчи тил катары окутууда окуучулардын кебин өстүрүүдө бул чөйрөлөр эске алынат жана ал чөйрөлөргө жараша окуу материалдарынын тематикалары төмөндөгүдөй болуусу керек:

1. Баланын өздүк чөйрөсү.

Буга төмөндөгү тематикалар кирет: баланын өзү, аты жөнү, чоң ата, чоң-энеси, бир туугандары, жашаган үйү, бөлмөсү, өздүк буюмдары, үй дареги... тууралуу материалдар. Бул тематикаларга жараша ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрдүн багыттары: – өзүнүн аты, атасынын аты, жаш курагы тууралуу маалымат бере билүү; – ата-энеси, чоң ата-чоң энеси ким экенин, иштеген иши, жашы тууралуу айта алуу; – бир туугандары, окуусу, иши, жашы тууралуу маалымат бере алуу; – жашаган жерин, үйүн, дарегин айта алуу; – өз бөлмөсү, өзүнө тиешелүү буюмдары тууралуу айта билүү, ж.б.

2. Окуу-таануу чөйрөсү.

Буга төмөндөгү тематикалар кирет: баланын туулуп-өскөн мекени, Кыргыз Республикасы,

Улуттук баатырлары, Манас, кыргыз эли, кыргыз жери, кыргыздын белгилүү адамдары, Кыргызстанда жашаган башка улут өкүлдөрү, баланын окуган мектеби, мектебинин дареги, классы, окуу куралдары, окуу эмгеги, окуткан мугалими, анын аты-жөнү, классташтары, мектептеги достору, окуу предметтери, кыргыз тили сабагы, баланын алган баалары, мектептеги жүрүм-туруму, коомдук иштерге катышуу, мектеп короосу, андагы оюндар, мектеп бакчасы, окуу чейректери, каникулдар, ... ж.б. тууралуу окуу

материалдары жана ушул тематикаларда сүйлөшүү. Бул тематикаларга жараша ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрдүн багыттары:

Мекени Кыргызстан экенин айта алуу;

- кыргыздын улуттук баатырлары, анын ичинен Манас баатыр ким экенин билүү, ал тууралуу маалымат бере алуу;
- кыргыз эли, анын меймандостугу тууралуу айта алуу;
- кыргыздын белгилүү, сыймыктанган адамдарын билүү жана алар тууралуу аңгемелеп айта алуу;
- Кыргызстанда жашаган башка улуттар тууралуу маалымат бере алуу; – окуган мектеби, классы, классташтары тууралуу аңгемелеше билүү;
- окуган предметтери, окуу куралдары, класстагы окуу эмгеги тууралуу айта алуу жана суроолорго жооп бере алуу;
- кыргыз тили предмети, ага мамилеси, баалары, андан эмне үйрөнүп жатканы тууралуу маектеше билүү;
- мектептеги иштери, жүрүм-туруму, коомдук иштерге катышуусу, анда кылган иштери тууралуу айта билүү;
- мектеп багы, андагы өсүмдүктөр, ага камкордук, окуу чейректери, каникулдар ж.б. тууралуу айта алуу жана суроолорго жооп берүү.

3. Социалдык-маданий чөйрө.

Буга төмөндөгү тематикалар кирет: бала туулуп-өскөн, жашаган жана окуган айыл, шаар, көчө, айылдагы жана шаардагы шарттар, объектилер, мекемелер (эс алуу жайлары, дүкөндөр, китепканалар, клуб, кино-театр, оорукана, спорт аянтчалар, музейлер, Ала-Тоо аянты, Өкмөт үйү, зоопарк, базар), кыргыздын ыйык жерлери, улуттук майрамдар ж.б. тууралуу окуу материалдары жана ушул багыттагы сүйлөшүүлөр. Бул тематикаларга жараша ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрдүн багыттары:

- туулуп-өскөн жери тууралуу айта билүү, сураса жооп бере алуу;
- ал жердин шарты тууралуу билдирүү жасай алуу;
- жашаган аймактагы объектилердин аталыштарын кыргызча айта алуу жана алар тууралуу аңгемелеше билүү,
- ал тематикалардагы түрдүү кеп кырдаалдарына жараша сүйлөшө алуу;
- кыргыздын ыйык туткан жерлерин билүү жана алар тууралуу аңгемелеше алуу;

– кыргыздын жана башка улуттардын улуттук майрамдарын билүү жана алар тууралуу маектеше билүү.

4. Жүрүм-турум, этикет.

Буга төмөндөгү тематикалар кирет: ата-энени сүйүү жана сыйлоо, бир туугандарына урматтоо менен мамиле жасоо, улууну урматтоо, кичүүнү ызааттоо, учурашуу, таанышуу, кечирим суроо, уруксат суроо, куттуктоо, жан-жаныбарларды багуу, аларга камкордук көрүү, тамактануу адеби, кийим кийүү адеби, коомдук жайларда жүрүү адеби, телефондо сүйлөшүү адеби, бирөөгө кыргызча кайрылуу жана көңүлүн өзүнө бура алуу, тааныш-бейтаанышка мамиле жасоо адеби, туулган күн, салттуу майрамдар, улуттук салттар, улуттук майрамдар, улуттук кийимдер, улуттук буюмдар ...ж.б. тематикаларынын чегиндеги окуу материалдары жана аларга жараша баарлашууга машыктыруу. Бул тематикаларга жараша ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрүнүн багыттары:

- ата-энесин, бир туугандарын кандай сүйүп, урматтап, сыйлоосу тууралуу аңгемелеше алуу;
- улуу-кичүү менен кыргызча саламдашып, тааныша билүү;
- уруксат жана кечирим суроого жатыгуу;
- бирөөнү ийгиликтери жана туулган күнү, майрамы менен куттуктап, телефондо кыргызча сүйлөшө билүү;
- жан-жаныбарлардын аттарын атап үйрөнүү, алар тууралуу аңгемелеше алуу;
- тамактардын аталыштарын атай билүү жана ашканадан каалаган тамагын алууну кыргызча айта алуу;
- коомдук жайларда өзүнө керектүү багытта сурап жана сураганга жооп бере алуу; – бир нерсени сурап алуу жана керектүү маалыматты кыргызча сурай билүү маданиятына жатыгуу;
- бирөөгө кыргызча кайрылып, көңүлүн өзүнө бура алуу;
- улуттук салттарды, майрамдарды, тамак – аштарды, суусундуктарды, кийимдерди, музыкалык аспаптарды, буюмдарды кыргызча атай билүү жана алар тууралуу аңгемелей алуу.

5. Күндөлүк турмуш-тиричилик.

Буга төмөндөгү тематикалар кирет: баланын күндөлүк эрежеси, үй турмушу, бир туугандарына камкордук көрүү, ата-энеге жардам берүү, үй буюмдары, кийим-кечектер, эмеректер, идиш- аяктар, тамактануу, үйдө аткаруучу иштер, сатып алуу, нерсенин санын, сапатын, эмненин кайда экенин,

убакытты, мезгилди сурай билүү ж.б. тематикаларда сүйлөшүүгө машыктыруу Бул тематикаларга жараша ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрдүн багыттары:

- күндөлүк эрежелерин кыргызча айта алуу жана кайсы маалда эмне кылары тууралуу сүйлөшө билүү;
- күндөлүк үй турмушу тууралуу аңгемелеше билүү;
- үй оокатынын түрдүү тематикасына жараша аткарылуучу күндөлүк иштерге жараша аңгеме түзө алуу;
- үй буюмдарын, эмеректерди, идиш-аяктарды атай билүү жана аларды пайдаланып аңгемелеп сүйлөшө алуу;

дүкөндө же базарда өзүнө керек нерселерди атап, бааларын, алардын сапаты кандай экенин

сурап билип, кыргызча соода кылууга жатыгуу;

күндүн, жуманын, жылдын, мезгилдин кыргызча аталыштарын билүү, аларга жараша сүйлөшө билүү.

6. Табият, экология чөйрөсү.

Буга төмөндөгү тематикалар кирет: Ала-Тоо жергеси, анын жаратылышы, жыл мезгилдери, тоолору, суулары, көлдөрү, жаныбарлары, канаттуулары, жалпы үй жана жапайы айбанаттар, өсүмдүктөр, дарактар, жер жемиштер, жашылчалар, гүлдөр, аба ырайы, жаан-чачындар, табияттын кооздугу, ал жерлерде эс алуу, табиятты коргоо, камкордук көрүү, тазалыкты сактоо ж.б. Бул тематикаларга жараша ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрүнүн багыттары:

- кыргыз жери, анын табияты, көлдөрү, суулары, кооз жерлери, жыл мезгилдери тууралуу аңгемелеше алуу;
- үй жана жапайы айбанаттар, канаттуулардын аттарын кыргызча атап, алар тууралуу аңгемелеше алуу;
- жер жемиштер, жашылчалар, дарактар, өсүмдүктөр, гүлдөр ж.б. аттарын кыргызча атап, алар тууралуу аңгемелеше алуу;
- аба ырайы, жаан-чачындар, табияттын кооз мезгилдери, көңүлдүү эс алуу тууралуу аңгеме түзүп, кыргызча сүйлөшө алуу.

7. Баланын каалоо-кызыкчылыктары.

Буга төмөндөгү тематикалар кирет: бош убакыт, китеп музыка, бий, музыкалык аспаптар, ийримдер, предметтер, кино- фильм, театр, спорттун түрү, эмнени каалайт, эмнени жактырат, ким болгусу келет, келечек максаттары, сүйгөн иши, кесиби, кандай тамакты жеп-ичкиси келет, кайда эс

алгысы келет, ж.б. тематикасын сүйлөшүүгө машыктыруу. Бул тематикаларга жараша ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрүнүн багыттары:

- бош убактысында эмне кылары тууралуу аңгемелешип, окуган китеби, көргөн фильми, спектакли тууралуу аңгемелеп, сүйлөшө алуу;
- мектепте кандай ийримге катышарын, спорттун кайсы түрүн жактырарын, кандай музыкалык аспапты сүйөрүн сурашып, аңгемелеше алуу;
- келечекте ким болгусу келерин, кайсы кесипти сүйөрүн сурашып, сүйлөшө алуу; – кайсы тамакты, суусундукту жактырарын айта алуу;
- качан каерде эс алгысы келерин, каникулдарда эмне кылууну жактырарын айта алуу жана сурашып сүйлөшө алуу.

Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнү деңгээлден окутуу системасы

Эл аралык стандарттын талаптарына жараша Кыргызстандын мектептери үчүн төмөндөгүдөй «кыргыз модели» сунушталган

А1. Карапайым деңгээл (кыргыз тилин үйрөнүүгө багыттоочу мезгил)	А1. Алгачкы көндүмдөр	1-класс
А1.1 Баштапкы деңгээл (тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө машыктыруу мезгили)	А1.1-Баштапкы жөнөкөй көндүмдөр	2-класс
	А1.2-Баштапкы орто көндүмдөр	3-класс
	А1.3-Баштапкы толук көндүм	4-класс
А2 Негизги деңгээл (тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө, сабаттуулукка калыптандыруу, активдештирүү мезгили)	А2-Кадыресе көндүмдөр	5-класс
	А2.1-Кадыресе калыптанган орто көндүмдөр	6-класс
	А2.2-Илгерилей калыптанган көндүм	7-класс
В1 Орто деңгээл (Өз алдынча чыгармачыл ишмердүүлүктөрдү өнүктүрүү мезгили)	В1-Калыптанган негизги көндүм	8-класс
	В1.1-Калыптанган толук көндүм	9-класс
В1.1 Ортодон жогорку деңгээл (Жетишилген тилдик жана сүйлөшүү	В1.1-Тереңдетиле калыптанган көндүм	10-класс
	В1.2- Тереңдетиле	11-класс

компетенцияларды жалпылоо жана жыйынтыктоо мезгили)	калыптанган толук көндүм	
---	--------------------------	--

А1 Карапайым деңгээл (кыргыз тилин үйрөнүүгө багыттоочу мезгил) 1-классты камтыйт да, кыргыз тилин жаңыдан үйрөнө баштаган башка тилдүү балдардын кыргызча сүйлөшүүгө үйрөнүүгө киришүү мезгили болуу менен, анын эң жөнөкөй көндүмдөрүнө ээ кылуу аркылуу жыйынтыкталат. Ал деңгээлде балдар ээ болуучу көндүмдөр жогоруда белгилеген сфералардын ичинен балага, анын жашоо жана окуу чөйрөсүнө жакыныраактарын камтыйт, ошону менен бирге, сүйлөшүүгө машыктыруучу жөнөкөй кырдаалдар, лексикалык чакан минимум, грамматикалык жөнөкөй формалар камтылмачы. Бул баскычты өткөндөр төмөндөгүдөй коммуникативдик иш-аракеттерге ээ болуп калышат, т.а:

– окуткан мугалими, классташтары менен кыргызча таанышып, өзүн тааныштырып, учураша жана коштошо билүүгө;

– өзү, ата-энеси, бир туугандары, жашаган дареги тууралуу айтып бере алууга;

– жашаган, окуган аймагы, андагы объектилер, жандуу-жансыз заттар, тамак-аш, кийим-кече, үй буюмдарынын аталыштарын айта билүүгө;

өзүнүн жана түрдүү жандуу-жансыз заттардын турган ордун, кайда экенин, эмне кылып жатканын айта билүүгө; күндүн убактыларын, жуманын, айдын аталыштарын, жылдын мезгилдери менен эсебин кыргызча айта алууга;

– класстагы, мектептеги окуу-тарбия иштерине байланыштуу аткарылуучу иштерди түшүнүүгө, коюлган суроолорго кыргызча жооп бере алууга ж. б.

Ал эми, 2-3-4-класстарды камтыган А1.1-Баштапкы деңгээли (тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө машыктыруу мезгили) да балдарды турмуштун жөнөкөй сфераларында сүйлөшүп пикирлешүүгө көнүктүрүү менен, баштапкы киришүү деңгээлиндеги көндүмдөрдү андан ары улантат. Бирок мындагы кадыресе көндүмдөрдүн талаптарындагы башкы айырмачылык – анын түзүлүшү үч этаптан турат, т.а. кыргызча баарлашууга болгон баштапкы жөнөкөй көндүмдөр калыптанып, андан ары баштапкы орто көндүмдөр бекемделип, баштапкы толук көндүм менен аякталат. Окуу материалдары да ушундай багытта, бирин-бири толуктап уланткан мүнөздө башталып, жыйынтыкталат. Бул деңгээлди басып өткөн окуучулар заттык, сандык түшүнүктөрдү жана кыймылды билдирген сөздөрдү жана да жак, чак,

жөндөмө мүчөлөрүн кебинде колдонуп, кадыресе күндөлүк алыш-бериш, сурап алуу, сурап билүү аракеттерине жарап калышат. Тактап айтканда:

- класста окуу ишмердүүлүктөрүнө жараша айтылган сөздөрдү, көрсөтмөлөрдү түшүнө билүүгө, мугалимдин суроолоруна жооп бере алууга;
- кыргызча уруксат, кечирим сурай алууга, нерсенин эмне экенин сурап билүүгө жана сурап алууга;
- өзүнүн үй-бүлө мүчөлөрүнүн ар биринин ким экени, жашы, аткарган иштери, ата-энелерине, бир туугандарына жардам берүү тууралуу кыргызча маалымат бере алууга, ал тууралуу суроолорго жооп берүүгө;
- түрдүү жөнөкөй кырдаалдарга жараша берилген суроолорго кыскача, туура, так жооп бере алууга, өз оюн билдире алууга;
- аба ырайы, жаан-чачын, ага ылайык кийинүү, үй жаныбарларынын, жапайы айбанаттардын аттарын атай билүүгө;
- качан, каерде эмне кыларын, кайда барарын, учурда эмне кылып жатканын, буюмдун кимдики экенин, буюмдун канча, кандай экенин кыргызча айта алуу жана суроого так, туура жооп бере алууга;

Ошондой эле, А2 Негизги деңгээл (тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө, сабаттуулукка калыптандыруу, активдештирүү мезгили) деп аталган 5-7-класстарды камтыйт. Анын ичинен, 5-класстагы кадыресе деңгээлде окуучулар кыргызча сүйлөөдө, негизинен, буга чейинки (башталгыч класстарда) ээ болгон көндүмдөрдү бекемдеген, кадыресе деңгээлдеги көндүмдөргө ээ болгон мезгил катары бааланат. Окуучулар бул мезгилде заттык, сандык, сындык жана да кыймыл маанисиндеги лексикалык каражаттарды толук өздөштүрүп, жак, чак, көптүк, сурама мүчөлөрүн, ж.б. формаларды кебинде активдүү колдонуп, кыргызча кеп этикетинин негизги түрлөрүнө ээ болуп, өзүлөрүнүн тил үйрөнүүдөгү активдүү аракеттерин өнүктүрүп калган мезгилге жетишет. Негизинен, бул деңгээлди өткөн окуучулар мындай көндүмдөргө ээ болуп калышат, т.а.:

- класста, мектепте болуп жаткан окуу, оюн ж.б. түрдүү кыймыл-аракеттерге катышып, жөнөкөй кырдаалдарда өз оюн билдире алууга;
- жандуу-жансыз заттардын аты, саны, сыпаты, кыймыл-аракети, алардын аз, же көп экендиги, кимдин качан, каерде, ким менен эмне иш кылганын, буюмдун эмнеден жасалганын, ишти ким, ким менен бирге аткарганын, ким ким тууралуу, эмне жөнүндө эмне деп атканы, ж.б. тууралуу маектеше билүү, сураса жооп бере алуу;
- бирөөнү туулган күнүнө ж.б. карата куттуктай алуу, сөзүн кубаттап, макул же каршы экенин билдирүүгө;

–жашаган, окуган чөйрөдөгү маданий, ж.б. түрдүү объектилердин эмне, кандай экендигин бөлүү, ал жерде түрдүү кырдаалдарга жараша суроолорго жооп бере алуу жана оюн билдире алуу;

–туулуп-өскөн мекени, улуту, өзүнөн башка улуттар, алардын достугу, салттары тууралуу өз оюн кыскача айтып бере алуу;

–өз каалоосун, эмне керек жана эмне кереги жок, эмне жагат же эмне жакпайт, жакынкы күндөрдө же чоңойгондо эмне кылары тууралуу ойлорун айта алууга;

–кыргызча сүйлөмдөрдү, чакан текстти сабаттуу көчүрүп, угуп сабаттуу жазууга жетишүү ж. б.

Негизги А2.1 деңгээли 6-7-класстарды да камтыйт, т.а. 6-класстагы калыптанган орто көндүмдөр жана аны андан ары уланткан 7-класстагы илгерилей калыптанган көндүмдөр туура келет. Бул класстар окуучулардын, кыргыз тилинде чөйрөнү кеңири таанып-биле турган мезгилге келгенин билдирет. Ал таанып-билүү мындан ары активдүү уланууга тийиш. Анткени бул класстардын окуу материалдары да окуучулардын таанып-билүүсү менен катар, тил үйрөнүү иш-аракеттери да комплекстүү, системалуу түрдө берилет. Бул класстарга биздин сүйлөшүү жана жазуу кебибиздин негизин түзгөн лексикалык негиз, анын түркүмдөрүн (лексика жана морфология) окуп-үйрөнүү негизги орунга туура келет. Мында лексикалык материалдар аркылуу улуттук маданиятты, салтты, ж.б. таанып-билүү иш-аракеттери да активдешет жана буга чейинки бардык көндүмдөр мындан ары татаалданат жана андан ары чыгармачылык менен иштөө жолуна багыт алат. Негизинен, бул деңгээлди өткөн окуучулар мындай көндүмдөргө ээ болуп калышат:

– туулуп-өскөн мекени, Кыргыз Республикасы, анын мамлекеттик тили жана символикалары: Герб, Гимн, Туусу, алардын мааниси тууралуу публицистикалык маанайда аңгемелеп айта алууга;

– мектептеги достору тууралуу, алардын ким, кандай экендиги, мектептеги ийримдер, аларга катышуу, ийримдеги аткарган иштери тууралуу оозеки жана кыскача жазуу түрүндө сабаттуу, катасыз маалымат жазып бере алууга, жат жазууну катасыз, сабаттуу жаза алууга; кыргыздын белгилүү адамдары, алардын эмгектери, өмүр жолу тууралуу кыскача оозеки жана жазуу түрүндө маалымат бере алууга;

- жашаган аймагындагы маданий-эс алуу жайлары, аларда болуу, эс алуу, көңүл ачуулар тууралуу сүйлөп берип, маектеше алууга;

– адептүү жүрүм-турум, мамилелешүү, телефондо сүйлөшүү, кийинүү, тамактануу маданияты, улуу-кичүүгө болгон мамиле тууралуу ой бөлүшө

алуу, чакан дилбаян жазуу, бул тематикалардагы тексттердин негизинде баяндама жаза алуу;

– кыргыз элинин жана кыргызстандык башка улуттун өкүлдөрүнүн салты, майрамдары,

Кыргызстандын даталуу күндөрү тууралуу оюн айтып, кыскача ой бөлүшүүгө, чакан текст түзө алууга;

– Кыргыз табияты, кооз жери, көлдөрү, суулары ж.б. тууралуу билдирүү жасай алуу, публицистикалык стилде чакан дилбаян жаза алуу ж. б.

V1-Орто деңгээлди камтыган (өз алдынча чыгармачыл ишмердүүлүктөрдү өнүктүрүү мезгили)

8-9-класстар мурдагы класстардан бир кыйла активдешкен жана жоопкерчилиги жогорулаган мезгил катары баалант, ал 8-классты камтыган калыптанган негизги көндүмдөр жана аны чыгармачыл ишмердүүлүктөр менен уланткан 9-класстагы калыптанган толук көндүмдөрдү өз ичине алат. Бул мезгилде окуучулар кыргыз тилин синтаксистик негизде, т.а. сүйлөөгө, сүйлөшүү аркылуу, сүйлөшүүнүн жүрүшүндө үйрөнүү принцибинде иштөөгө активдүү киришишет. Окуучулар сүйлөмдүн табиятын туура түшүнүп, ал аркылуу оюн айтууга, текст аркылуу бүтүн пикирин билдирүүгө, кырдаалдарга ылайык сүйлөшүүгө жетишишет. Сүйлөмсүз, текстсиз, жана алардын курулуш материалы - сөздөрсүз оюбузду толук жеткире албайбыз, кырдаалсыз тил үйрөнүүнүн оң мотиви жаралбайт. Ошондуктан, окуу материалдарынын жана ага жараша түзүлгөн бул кездеги коммуникативдик минимумдардын мүнөзүнө карап, бул деңгээл ортодон жогорку деңгээл деп аталган. Негизинен, бул деңгээлди өткөн окуучулар мындай көндүмдөргө ээ болуп калышат, т.а.:

– туулуп-өскөн мекени, Кыргыз Республикасы, анын мамлекеттик тили жана символикалары: Герб, Гимн, Туусу, алардын мааниси тууралуу ой жүгүртүп оозеки аңгемелеп айта алууга жана адабий тилде текст түзө алуу;

– кыргыздын улуу маданий дөөлөттөрү, улуттук баатырлары, белгилүү адамдары, алардын ишмердиктери, өмүрү тууралуу оозеки, жазуу түрүндө текст түзүп, сабаттуу жазып жана көркөмдөп айтып бере алууга;

– кыргыз адабияты, маданияты, билим берүү жана эс алуу, көңүл ачуу жайлары, окуу, эмгек, спорт, музыка, окуган китеби, көргөн спектакль, кино-фильми тууралуу маектеше алууга; – кыргыздын меймандостугу, улуттук кийимдери, тамак-ашы, буюмдары, улуттук майрамдары, белгилүү жерлери тууралуу көркөм стилде текст түзө алуу, бул багытта сабаттуулукка жетишүү;

– иш кагаздарынын жөнөкөй түрлөрүнүн үлгүлөрүн түзүү, окуусу, иштери, бош убакытты өткөрүүсү, окуган китеби, көргөн фильми ж.б. тууралуу досуна кат жазуу, достору менен бул темаларда маектешип, ой бөлүшө алууга...

В1-Ортодон жогорку деңгээлде (жетишилген тилдик жана сүйлөшүү компетенцияларды жалпылоо жана жыйынтыктоо мезгили) окуучулар кыргызча баарлашууга үйрөнүүдөгү тереңдетиле калыптанган көндүмдөргө (10-класстар) жана андан ары тереңдетиле калыптанган толук көндүмдөргө (11-класстар) ээ болууга жетишишет. Бул мезгил жогоруда белгиленгендей, – 10-11-класстарга туура келет. Окуучулар мектеп стандартынын деңгээлинде кыргыз тилинде сүйлөөгө жатыгышат жана В1 деңгээлиндеги ортодон жогорку деңгээлдеги тил билүү сертификатына ээ болуп, мектепти аякташы керек.

Кыргыз тилинен окуучулардын өздөштүрүүсүн деңгээлдик тесттер менен текшерүү жана баалоо технологиялары

Деңгээлдик негизде тил үйрөтүүнүн эл аралык тажрыйбасында бир катар тажрыйба топтолгону белгилүү. Аларга таянып, кыргыз тилин экинчи тил катары деңгээлдик негизде үйрүтүү маселесине кайрылсак :

- биринчиден, бардык окуучулар үчүн кыргыз тилин үйрөтүүнүн мамлекеттик стандартынын талаптарынын, программалык материалдарды өздөштүрүүдөгү компетенциялардын минималдуу өлчөмүнө ээ болуучу бирдей базалык деңгээлдин сакталышы;
- экинчиден, окуучулардын кыргыз тилинде угуп түшүнүү, окуу, сүйлөө жана сабаттуу жаза билүү деңгээлине карап тайпаларга бөлүү;
- үчүнчүдөн, окуучунун акыл эмгегинин, өздөштүрүү деңгээлинин өсүү-өнүгүү, адымдоо мүмкүнчүлүктөрүнө жараша жиктөө;
- төртүнчүдөн, ар бир окуучу деңгээлдеп окутуу процессинде өз деңгээлин акыл-эстүү түрдө аныктоого багыт берүү; – бешинчиден, ар бир окуучунун тил үйрөнүү, өздөштүрүү, окуу жазуу ж.б. ишмердүүлүктөрү минималдуу, стандарттуу деңгээлден төмөн болбоосун байкоо жана аны камсыз кылуу.

Кыргыз тилин үйрөтүүдө деңгээлдеп-жиктеп (дифференциялап) иштөөнүн мына ушул мүнөзүн карманууга тийишпиз. Бирок иш ушуну менен бүтпөйт. Алдыда, албетте, аталган деңгээлдеринин ар биринин талаптарын аныктоо, ага жараша иштөө жолдорун жана окуучулардын компетенцияларын баалоо

технологияларын иштеп чыгуу турат. Тесттин типтери, алардын мүнөздөмөлөрү төмөндөгүдөй болуусу ыктымал:

– **угуп түшүнүү тести** – окуучулардын оозеки маалымдоону же мугалимдин окуп берүүсүндөгү уккан тексттин мазмунун түшүнө билүү абалын, деңгээлин, далилдерди эстеп калуусун, тексттин окуясын кайра айтып бере алуусун текшерүү максатын көздөйт. Мында текшерүү гана иш-аракети аткарылбайт, аны менен бирге укканын түшүнүп жана эсте тутуп калуусун бекемдөөчү да милдетти бирге аткармакчы. Албетте, тесттин мындай түрү практикада мугалимдер тарабынан дээрлик колдонулбай келгени маалым, ошондуктан, аны жүргүзүү жолдору да мугалимге белгисиз. Ошондуктан, эмгектин кийинки параграфтарында кеп ишмердүүлүгүнүн ар бир түрү боюнча жүргүзүлүүчү тесттердин ар бири тууралуу кенен маалымат менен бирге, андай тесттер менен иштөөнүн ыкмалары да кеңири көрсөтүлөт.

– **окуп түшүнүү тести** – тесттин бул түрүн да мугалимдер практикада көп колдонбойт, ошентсе да, текст боюнча иш жүргүзүүдө сынчыл ойлом стратегиясынын окуу жана түшүнүү ыкмасы мугалимдерге белгилүү; анда тексттин мазмунун, темасын, негизги идеяны, тарбиялык маңызын талдап үйрөнүү, ал идеяларды берүүдөгү айрым сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн, ал тургай эпизоддордун, абзацтардын ролу, жалпы мазмунду берүүдөгү орду, мааниси комплекстүү талданып-түшүндүрүлөт; тесттин мындай окуп-түшүнүү түрүндө дал ошол проблемаларды окуучулар кандай өздөштүрдү, сөздүн, сүйлөмдүн тексттин жалпы маанисин ачуудагы аткарган кызматын талдап түшүндүрүүсүн текшерүү жана ал көндүмдөрүнүн калыптануусун көздөгөнү менен маанилүү; тесттин бул түрү менен иштөөнүн методикалык жол-жоболору тууралуу да кийинки параграфта атайын сөз кылабыз.

– **сүйлөө (сүйлөшүү) тести** – тесттин бул түрү мугалимге да, окуучуларга да баштадан белгилүү-десек жаңылышпайбыз; анткени түздөн-түз ушундай аталыштагы тесттер менен иш алып барылбаса да, диалогдор менен иштөө, диалогдорду түзүү же толуктоо (же суроосун, же жообун, же таяныч сөздөр менен) мүнөзүндөгү иштер аткарылып келет; андай болсо тесттин бул сүйлөшүү түрү окуучуга жеңил десек болот; демек бул тест менен окуучулардын кайсы бир кырдаалга жараша сүйлөшү билүүсүн, оюн айта алуусун, пикирин түшүндүрө алуусун текшерет жана ошол көндүмдөрүн калыптандырат.

– **жазуу тести** – бул тест баштадан окуучулар менен мугалимдерге тааныш; окуучулардын теориялык билими менен айрым практикалык машыгууларын текшерүүдө мектеп практикасында кеңири колдонулуп келатат; бир гана нерсе-мындан ары бул тестти түзүүдө деңгээлдик мамиле жасоо, окуучулардын өздөштүрүү деңгээлдерине жараша түрдүү деңгээлдеги тесттерди түзүү милдети турат,

– **которуу тести** – бул тестти дагы мугалимдер практикада колдонушуп жүрүшөт, анда кыргызча сөздүн орусча котормосун же орусча сөздүн кыргызчасын туура табуу максатын көздөө менен, эске тутуусун текшерүү, аны бекемдөө максаты көздөлөт. Алдыдагы милдет – тесттин бул түрлөрүнүн ар бирин окуучулардын кыргыз тилин өздөштөрүү деңгээлдерине ылайык түзүү милдети турат. Өздөштөрүү деңгээлдеринин талаптары: 1-деңгээл. Бул деңгээлде окуу материалдары, аны өздөштүрүүгө карата коюлган тапшырмалар кыргыз тилин мектептерде үйрөтүүнүн стандартынын чегинен, анын өлчөмүнөн чыкпайт; кыргыз тили программасында белгиленген материалдарды өздөштүрүүгө карата коюлган компетенциялар негизги таяныч болот; окуучулар окуу китептерде берилген таяныч үлгүлөрдүн негизинде иш аткарышат; тапшырмалар жана суроолор карапайым деңгээлде болот; сөздөрдү, эрежелер менен мисалдарды окуучулар эске сактоо, эске түшүрүү механизмдери аткарылат, т.а. бул деңгээлди **маалыматтык же репродуктивдүү** деңгээл деп атасак болот.

Репродуктивдүү деңгээлдеги суроо-тапшырмалардын мазмуну – маалыматтуулугун, эсте тутуусун тактоо үчүн үйрөнгөн жаңы маалыматтарды суроо-жооп менен тактап бышыктоо болуп эсептелинет. Мында, негизинен, өтүлгөн тема боюнча маалыматтуулугун текшерүү, баалоо, маалыматтарды жаттоо, кайра аларды кайталатып суроо, текшерүү мүнөзүндө гана иш жүрөт. Окуучулардын өтүлгөн темадагы фактыларды жаттап эсте тутуусун баалап чектелишет.

Мисалы:

- баяндап айтып берүү үчүн суроо-тапшырмалар;
  - сүрөттөп айтуу үчүн суроо-тапшырмалар;
  - сынчыл ой жүгүртүп айтып берүү үчүн суроо-тапшырмалар;
  - эсте сактоо үчүн суроо-тапшырмалар;
  - жаттоо үчүн суроо-тапшырмалар;
  - көркөм окуу үчүн суроо-тапшырмалар;
  - көркөм айтуу үчүн суроо-тапшырмалар;
  - окуу техникасын текшерүү үчүн суроо-тапшырмалар;
  - жазуу жүзүндө жооп берүүчү суроо-тапшырмалар;
  - оозеки түрдө жооп берүүчү суроо-тапшырмалар, ж.б. колдонулат.
- Ушул жерден, сөзүбүз кургак болбосун үчүн эки тесттик тапшырманы мисалга тарталык.

Мисалы, 1-деңгээлге жараша жөнөкөй тапшырмаларды камтыган тесттин мазмуну төмөндөгүдөй болуусу ыктымал:

1. Сөздөр эмнеден түзүлөт?

- а) тамгалардан
- б) сүйлөмдөрдөн
- в) тыбыштардан
- г) тыбыш жана тамгадан

2. Жаз келип, күн жылыды да, кар эрий баштады. Сүйлөмдөгү негизги ой айтылган бөлүгүн тапкыла:

- а) күн жылыды
- б) жаз келип
- в) кар эрий баштады
- г) жаз келип, күн жылыды

Мында көрүнүп тургандай, биринчи тапшырмада талап сөздүн эмнеден түзүлөрүн эсте сактоо же ал тууралуу билимин (эсте сактоосун) текшерүү мүнөзүндө коюлган болсо, экинчисинде сүйлөмдөгү негизги ой айтылган бөлүгүн билүүсүн, т.а. сөздөрдүн жеке маанилерин билүү аркылуу сүйлөмдөгү ойду түшүнө билүү деңгээлин текшерүү гана талабы коюлду.

2-деңгээл. Бул деңгээл – коюлган суроолор менен тапшырмалардын татаалдануусу менен айырмаланат; эске сактаган сөздөрдү, эрежелерди, буга чейинки машыгууларын окуучулардын эми практикада колдоно билүүсүнө басым коюлат, тактап айтканда, **колдонуу технологиясына үйрөтүү деңгээлине** көңүл бурулат.

Колдонуу деңгээлиндеги суроо-тапшырмалардын максаты

– үйрөнгөнүн практикада колдоно билүүгө машыктыруу үчүн үлгү тапшырмалар менен бышыктоо болуп саналат.

Мында мугалим сабакта өтүлгөндөрдүн маанисин түшүнүүсүн, аны практикада колдонуп сүйлөп, жазууга машыгуусун текшерет. Окутуунун практикалык багыты жүзөгө ашырылат. Окуучулар үйрөнгөнүн практикада чыгармачыл өздөштүрүүгө жол алат. Мисалы:

- үйрөнгөнүн практикада колдонуу үчүн суроо-тапшырмалар;
- эрежени практикада далилдөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- сөз маанисин талдоо үчүн суроо-тапшырмалар;

- мелдештирүүчү суроо-тапшырмалар;
- билгендерин оюнда колдонуу тапшырмалары;
- далилдерди салыштыруу үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктөрдү анализдөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктөрдү синтездөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- фактыларды талдоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү аныктоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү тактоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү мүнөздөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү жалпылоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктөрдү классификациялоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- схема түзүү үчүн суроо-тапшырмалар ж. б. колдонулат.

Ушул багыттагы бир тесттик тапшырманы мисалга алалы да, оюбузду бекемдеп көрөлү: **Мен ... жылы үчүнчү класс... көчөм.**

1. Төмөндөгү таяныч сөздөр менен мүчөлөрдү көп чекиттердин ордуна туура коюп, сүйлөмдүн маанисине ылайык толукта.

- а) өткөн, -ты
- б) келерки, -ка
- в) келерки, та
- г) быйыл, ка

Байкап көрсөк, бул тапшырмада сөздөрдүн маанисин билип, аны кебинде колдоно алуусу текшерилди. Анда барыш жөндөмөнүн мүчөсүнүн кептеги функциясына жараша туура колдонуусун билүү жана аларды жазууда же оозеки кебинде туура колдоно алуу тажрыйбасын текшерүү болду. Мында да тесттердин жооптору аркылуу алдыга коюлган талапка жараша жооп берген окуучу өзүнүн практикалык машыгууларынын жана теориялык билиминин деңгээлинин кандай экендигин аныктайт.

3-деңгээл. Бул деңгээлде коюлган проблемалуу, татаалыраак көнүгүү тапшырмалары менен суроолор, сүйлөмдөр, маек үлгүлөрү жана тексттер менен иштөөгө басым коюлат. Андай тапшырмаларды аткарууда окуучулардан ой жүгүртүү менен чыгармачыл дараметтеринин негизинде, проблемалык, эвристикалык ыкмада иштөөсү талап кылынат.

Эвристикалык деңгээлдеги суроо-тапшырмалардын мүнөзү – үйрөнгөн

көндүмдөргө таянуу менен, өз алдынча жаңылыктарды ачууга багытталган проблемалык тапшырмаларды аткарып бышыктоо катары каралат. Мында, мугалим өтүлгөн сабакта айтылган ойлорунун себеп – натыйжаларын табиятын ачып түшүндүрөт. Окуучу аларды сынчыл көз карашта кабыл алуу менен проблема коюп чечүүгө үйрөтөт. Мисалы:

- проблемалуу көрүнүшкө баа берүү үчүн тапшырмалар;
- глобалдык ой жүгүртүү үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктөрдү системалоо үчүн суроо- тапшырмалар;
- өз алдынча иштөө үчүн проблемалуу суроо- тапшырмалар;
- жекече иштөө үчүн суроо- тапшырмалар;
- тайпада иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- жуп менен иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- жалпы иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- дифференциялап иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- эпизоддор боюнча сүрөт тартуу үчүн суроо-тапшырмалар, ж.б. 1-мисал келтирели: Кыргызстан – эгемендүүлүгүн... 199...- жылы ...1-августта ээ болду. Ошон ... бул күн ... сайын майрам катары .... Бул күндү ата-... кылым... бою эңсеп келишкен. Ошондуктан биз эгемендүүлүгү...дү ... калышыбыз керек.

Чакан тесттеги көп чекиттердин ордуна төмөндөгү таяныч материалдарды ирети менен коюп толуктап окуп бергиле:

- а) -а, 0, 3, -го, ай, бааланат, энелер, барат, -тар, -быз, сактап
- б) -ө, 1, 3 –дуктан, жыл, белгиленет, бабалар, -дар,-бүз, коргоп
- в) -ө, 1, 3 –дуктан, жыл, белгиленет, барат, -тар, -быз, сактап
- г) –а, 0, 3, -го, ай, бааланат, энелер, келет, -дар,-бүз, коргоп

4-деңгээл. Бул деңгээл кыргыз тилин өздөштүрүүдө өзгөчө зиректигин көргөзгөн, таланттуу, өздүк чыгармачылыгы күчтүү окуучуларды аныктоого жана алар менен иштөөгө арналат. Бул **чыгармачылык деңгээлдеги** суроо-тапшырмалардын мазмуну мындай болуп саналат, т.а. калыптанган көндүмдөргө жана теориялык билимге таянып, эми өз алдынча проблеманы чечүү аркылуу чыгармачылык менен изилдөө жүрөт. Окуучунун чыгармачылык менен өздөштүрүүсүнө багыт берет, чыгармачыл ишин уюштурушат. Мисалы:

- ишмердик мамилесин текшерүү жана баалоо үчүн суроо-тапшырмалар;

- каармандын андан аркы тагдыры тууралуу ой жүгүртүүсүн билүүчү проблемалык суроо-тапшырмалар;
- предмет аралык байланышты ишке ашыруу боюнча суроо-тапшырмалар;
- чыгармачылык менен иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- жеке көз карашын далилдөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- жеке мамилесин билдирүү үчүн суроо-тапшырмалар;
- кырдаалга жараша диалог түзүү тапшырмасы;
- темага ылайык текст түзүү тапшырмасы;
- кептин түрүнө жараша дилбаян түзүү тапшырмасы, ж.б.

Баса, окуучунун деңгээли кантип аныкталат? Мында окуучуну деңгээлге мугалим бөлбөйт. Ар бир окуучу кыргыз тилин билүү, өздөштүрүү, окуу, сабаттуу жазуу, түшүнүү деңгээлин өзү аныктайт Кантип? Ал үчүн мугалим тарабынан жогоруда белгиленген деңгээлдерге ылайык, кеп ишмердүүлүгүнүн беш (угуп түшүнүү, окуй алуу, сабаттуу жазуу, көркөм окуу жана которуу) түрү боюнча деңгээлдик тапшырмалардын топтомун түзөт. Тапшырмаларды окуучуларга, кезеги менен, т.а. адегенде, биринчи деңгээлди, андан соң, экинчи, үчүнчү деңгээлдик тапшырмаларды берет. Окуучулар кезеги менен иштешет. Мында мугалим деңгээлдик тапшырмалардын жөнөкөйдөн татаалды көздөй кеткен багытта баалоо системасы боюнча окуучулардын жоопторун текшерип, баалайт. Баалоодо атайын критерий жана ага жараша баалоо бирдиктери пайданылат, т.а.

1-деңгээл – жөнөкөй тапшырма 1 (бир) балл менен,

2-татаалыраак тапшырма 3 (үч) балл,

3-деңгээлдеги эвристикалык тапшырмалар 5 (беш) балл жана

4-деңгээлдеги чыгармачыл тапшырмалар 10 (он) деген балл менен бааланат.

Ошондо да, берилген тесттик тапшырмалардын канча пайызын аткарган окуучунун компетенттүүлүгү кайсы деңгээл менен бааланары атайын иштелип чыккан критерийлер менен өлчөнөт. Ар бир деңгээлден алынган өздөштүрүүнүн жыйынтыгына жараша окуучулардын сандык анализинен улам – ар бир окуучу өз деңгээлинин абалын аныктайт. Мындай технологиянын артыкчылыгы-анын психологиялык жагы. Анткени мугалим окуучунун компетенттүүлүгүнүн деңгээлин окуучулардын алдында төмөнкү балл менен баалап, уяткарып отуруу ыңгайсыздыкты жаратары белгилүү.

Ошондуктан, өз билими аркылуу өзүн аныктаган окуучу өз билимин мындан ары өркүндөтүүгө аракеттенүүсүн арттырат.

Ар бир деңгээлдеги өздөштүрүүсүнүн абалына жараша класстагы канча бала кыргыз тилин билүү жана сүйлөөнүн кайсы деңгээлинде турары белгилүү болуп, сабак жыйынтыкталат жана мындан аркы иштин багыттары аныкталат.

Кыргыз тилин башка улуттун балдарына экинчи тил катары үйрөтүүдө алардын тилди өздөштүрүү деңгээлдерин эске алып мамиле жасоо, аны текшерүү, ошону менен бирге, ошол деңгээлдердин дидактикалык талаптарын туура коюу, балдарга да ошого жараша мамиле жасоо, жыйынтыгында, окуучу өзүн-өзү аныктоо менен, тил үйрөнүү мүмкүнчүлүгүн өз алдынча андан ары улантууга багыттоо башкы нерсе болуп калат.

Кыргыз тилин үйрөтүүдө окуучулар ээ болуучу лексикалык, грамматикалык, тематикалык жана кырдаалдык минимумдар

Деңгээлдерге жараша талап кылынуучу коммуникативдик минимумдар аныкталат. Алар деңгээлдин талаптарына, андагы сүйлөшүү сфераларга жана лексикалык грамматикалык минимумдарга жараша төмөндөгүдөй болмокчу.

I-деңгээлдеги коммуникативдик минимумдар:

- заттын ким же эмне экендигин сурап билүү;
- заттын бир жакка таандык экендигин билдирүү;
- заттын турган ордун айтуу;
- заттын санын, аз же көп экендигин айтып билдирүү;
- заттын бар же жок экенин сурап билүү;
- заттын иретин айтып билдирүү;
- жумалык күн аттары кандай айтыларын үйрөтүү;
- алдыда боло турган иш-аракеттерди сурап билүү;
- заттын кандай экенин айтып үйрөнүү;
- ким кайда бара жатканын сурап билүү;
- ким кайда жашаарын айтуу.

II деңгээлдеги коммуникативдик минимумдар :

- кантип таанышууга болот?
- билбеген нерсе тууралуу кантип маалымат алууга болот?
- нерсенин кайда экенин кантип сурап билесиң?
- ким кайда окуйт?
- ким кайда жашайт?
- буюмдун кимдики экенин сурап билүү, керек болгон буюмду кантип сурап алууга болот?
- Буюмдун кимде экендигин сурап билүү;
- буюруу иретинде кайрылуу;
- кимдин, эмне кылгандыгын айтуу;
- ким качан, кайда болду?
- Ким кайда кетти?
- Мезгилди айга, күнгө бөлүштүрүп, айтып берүү;
- кимге эмне жагаарын, эмне керектигин сурап билүү;
- уруксат суроого үйрөнүү;
- ким кайдан келгенин айтуу;
- ким качан келгенин айтуу;
- буюмду кимден алганын айтып берүү;
- буюмдун канча тураарын сурап билүү;
- сатып алууга үйрөнүү.

III деңгээлде коммуникативдик минимумдар:

- ким кайдан келатат?
- убакыттын канча болгондугун айтуу;
- буюмду кимден алганын айтуу;
- буюмду кайдан алгандыгын айтуу;
- кечирим суроо;
- өтүнүү;
- телефондо сүйлөшүү;

- телефонго чакыруу;
- ким канча жашта?
- ким эмнени алып жатат?
- ким эмнени берип жатат?
- жумушту эмне менен аткарып жаткандыгын айтуу;
- кыймыл-аракеттин ким менен бирге аткарылгандыгын айтуу;
- ким-кимге жардам бергенин айтуу;
- заттын айлана-тегеректин атап айтуу.
- аралыкты билдирүү;
- ким-ким менен кайда барат?
- ким качан эмне кылгандыгын маалымдоо;
- ким кайда жашаарын, кайда иштээрин айтуу;
- буюмдун кайда турганын сурап билүү;
- бирөөдөн бир нерсени алып берүүсүн өтүнүү,
- ким-кимди же эмнени күтүп турат?
- ким эмнени сатып алат?
- бирөөнүн сунушуна макул же каршы экендигин билдирүү;
- бирөөнүн сураганын берерин же бербей турганын билдирүү.

IV деңгээлде коммуникативдик минимумдар:

- күндү кандай өткөрөөрүн айтып берүү;
- бир нерсени өзү аткаарын айта билүү;
- заттын өңү-түсүн жана даам белгилерин айтууга үйрөнүү;
- сен келечекте ким болгун келет?
- бир жакка кантип баруу керектигин сурап билүү;
- ким кайдан, кантип келгендигин айтуу;
- кыймыл-аракеттин себебин түшүндүрүү;
- ким жана эмне жөнүндө сөз болгондугун маалымдоо;
- заттардын форма, көлөм жана башка белгилерин салыштырып үйрөнүү;

-заттын болжолдуу эсебин кантип айтабыз?

- убакытты кантип айтабыз?
- кубанууну же өкүнүүнү билдирүү;
- заттын түрдүү белгилерин салыштырып айтып үйрөнүү;
- заттын айлана-тегеректинде эмне бар экендигин айтып үйрөнүү;
- кимге кайсы кесип жагат?
- жакын адамын бирөөгө тааныштыруу;
- окшоштуруп, салыштырып айтуу;
- эмне кылгысы келгенин айтуу;
- айлана-чөйрөдө эмне болуп жатканын маалымдоо...ж.б.

Ал эми, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда грамматикалык минимумдарды да сөзсүз эске алуу керек. Алардын мазмуну, негизинен, төмөндөгүлөр болмокчу:

1. Фонетикалык материалдардан эмнеге машыгууга тийиш?

- кыргыз тилине мүнөздүү тыбыштарын, алар катышкан сөздөрдү жана жалпы эле, кыргызча сөздөрдү туура, так айта, жаза алуу;
- кыргызча сөздөрдөгү кыска жана созулма үндүүлөрдү, жумшак жана каткалаң үнсүздөрдүн айырмасын билүү;
- кыргыз тилинде басымдын анча ролу жок экендигин, анын сөз манисин ажырата албай турганын, басым сөздүн акыркы муунуна коюла турганын билүү;
- кыргыз тилинде к, г, ж, тыбыштарынан кийин кең Ы тыбышынын активдүү айтыла турганын, орус тилинде мындай көрүнүштүн жоктугунан маалыматтуу болуу жана тил жатыктыруу, андай сөздөрдү туура айтуу;
- кыргызча сөздөрдүн андагы үндүүлөрдүн санына жараша муундарга бөлүнүшүн жана ошого ылайык ташымалданышын билүү;
- кыргыз орфографиясынын жана орфоэпиясынын негизги эрежелерин үйрөнүү;
- кыргыз тилине гана мүнөздүү болгон сингармонизм (үндөшүү) закону тууралуу маалымат алуу жана аны сүйлөө речинде так сактоо, ж.б

2. Лексикалык минимумдун көлөмү кандай болмокчу:

Окуучулар: 1-4- класстарда 2500-2800 сөздү, анын ичинен 2000 сөздү активдүү сөз катарында;

– 5-8 класстарда 3000 сөздү, анын ичинен 2500 сөздү активдүү сөз катарында;

– 9-11- класстарда 2500 сөздү активдүү сөз катарында, жалпы I-XI класстарда 8000 ге жакын сөздү өздөштүрүүсү тийиш.

– үйрөнгөн сөздөрүн турмуштук түрдүү кырдаалдарда өз орду менен колдоно билүүгө машыгат;

– кыргыз тилинде род: категориясынын жоктугун, ал өзүнчө лексикалык каражаттар менен гана белгиленерин, эч качан сөз мүчөлөрү аркылуу белгиленбестигин өздөштүрүшөт;

– сөз мыйзамченемдүүлүктөрү кыргыз-өзбек тилдеринде окшош болсо да, жак, көптүк категорияларынын жасалышындагы орус тилдеринен болгон айырмачылыктарды билүү, аларды кепте колдоно алуу, ж.б.

3. Морфологиялык материалдардын көлөмү кандай болот?

– кыргыз жана орус тилдериндеги сөз түркүмдөрү дээрлик бири-бирине окшош экендигин билүү;

– кыргыз тилинде орус тилиндегидей этиштин белгисиз формасынын (неопределенная форма) жоктугун, анын ордуна этиш сөздөрдүн буйрук формасы түпкү, баштапкы формасы кабыл алынарын түшүнүү (Мисалы: работать-иште).

– тактоочтун салыштырма даражасы – ыраак (жакшыраак, ал эми күчөтмө даражасы көпчүлүк учурда абдан, эң деген күчөтмө бөлүкчөлөрдүн жардамы менен түзүлөрүн өздөштүрүү;)

– кыргыз тилинен орус тилиндеги жөндөмөлөрдүн айырмасын, тактап айтканда, кыргыз тилиндеги жатыш жөндөмөсү заттын турган ордун билдирсе (М: мектепте, үйдө, столдо) орус тилиндеги творительный падеж, кыймыл-аракетти кимдир-бирөө, же бир нерсени жардамы менен аткарыларын билдирерин (М: Нанды бычак менен кести. Асан менен Виктор биринчи класста окуйт) жана да чыгыш жөндөмөсү кыргыз, өзбек тилдеринде кыймыл-аракеттин кайдан чыкканын же буюмдун кимден алынганын туюнтса (М: Автобус Алма-Атадан келди же Мен китепти Виктордон алдым), орус тилинде предложный падеж ким же эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгын, болорун же болуп өткөнүн билдирерин (Мага сен жөнүндө Асан айтты) өздөштүрүү;

- сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр өзүнөн мурда келген үндүүлөргө жараша түрдүү варианттарда өзгөрүп айтыларын, алардын кыргыз жана орус тилдериндеги айырмачылыктарды үйрөнүү;
- кыргыз тилинде предлогдордун жана частицалардын (Мисалы: не, в,на) өз алдынча колдонулбастыгын, алардын ордуна сөз өзгөртүүчү мүчөлөр гана уланып айтыла турганын билүү; (М: в школу-мектепке, на столе – столдун үстүндө, не ходи- барба) ж.б.

4. Синтаксистик материалдардын көлөмү жана негизги мазмуну кандай болмокчу?

- кыргызча сөз жасоо мыйзам ченемдүүлүктөрү;
- сөздүк тутум, анын курамы;
- эки сөздөн турган эң жөнөкөй сүйлөмдөрдү түзө билүүдөн тартып, татаал сүйлөмдөрдүн орун тартибин өздөштүрүү, сүйлөөдө кыргыз жана өзбек тилдеринде сүйлөмдүн башына эч качан баяндооч сөзү келбей турганын билүү жана аны күндөлүк кебинде сактай алуу;
- кептик түрдүү этикеттерге (т.а., туура жана адептүү саламдашуу, таанышуу, сылык кайрылуу, кечирим суроо, бир нерсени сурап алуу, сурап маалымат алуу, адептүү каршы болуу, маектешүү маданиятына машыгуу, ж.б.) ылайык өз оюн так, сылык айтып билдирүүдө сүйлөмдөрдү аларга ылайык түзө алуу;
- сүйлөөдө кыргызча кеп кыраатын (интонация) өздөштүрүү;
- ким? деген суроо орус тилинен айырмаланып, адамга гана берилерин жана эмне? деген суроо бардык айбанаттарга жана жансыз заттарга берилерин билүү (м: –Бул ким? – Бул – бала. –Бул эмне? Бул – улак);
- кыргыз тилинде ээ менен баяндооч сөздөрүнүн сан, жак, түр боюнча ар дайыма эле ээрчише бербестигин (м: Балдар келишти. Балдар келди.) билүү;
- этиштин учур чагын билдирүүдө негизги этишке жатат деген жардамчы этиш улануусу менен, татаал баяндооч түзөрүн өздөштүрүү (М: читает – окуп жатат); – сүйлөм түзүлүшү, анын түрлөрү, анын структурасы, ж.б.

5. Окутуунун мекентаанытуучулук мүнөзү:

- кыргызча сүйлөшүү маданиятына, ал аркылуу мамилелешүү маданиятына үйрөтүү;
- окуу тексттеринде тилин үйрөнүп жаткан калктын маданияты, тарыхы, географиясы, элдик салттары, майрамдары, жаратылышы, анын байлыктары жөнүндө маалымат берүү;

– ал тилдеги кеп каадасын өздөштүрүү, аны сүйлөө речинде туура колдоно билүү;

–ал элдин белгилүү адамдары тууралуу билүү, өмүр жолун окуп үйрөнүү ж.б.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун деңгээлдерине жараша кеп ишмердигинин негизги талаптары жана анын мазмуну

A1 деңгээли. Карапайым деңгээл жана

A1.1. Баштапкы деңгээлдер

(1-4-класстар)

Бул деңгээл кыргыз тилин үйрөнүүдөгү I баскыч катары бааланат да, ал багыт берүүчү жана тилге машыктыруучу мезгил болуп кызмат аткарат.

1. Угуп жатыгуу ишмердүүлүгүндө (аудирование) окуучучулар төмөндөгү көндүмдөргө ээ болуулары тийиш:

- Мугалимдин кыргызча учурашуусун, кайрылуусун түшүнө билүү;
- Окууга байланышкан түрдүү кырдаалдагы карым-катыштарда мугалим менен кыргызча мамилелешүүнүн тилин түшүнүү;
- Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөздөрдү, сүйлөмдөрдү туура угуп, укканды туура кайталап айта алуу, тексттерден тааныш жана бейтааныш сөздөрдү ажырата билүү;
- айлана-чөйрөдөгү буюмдардын, нерселердин, көрүнүштөрдүн кыргызча аталыштарын өздөштүрүү;
- бирөөнүн сураганын, түрдүү, жөнөкөй маалымдоолорун түшүнүү жана ага карата ал тилде жооп айтууга машыгуу, түшүнүүгө кыйын болгон учурда таяныч материалдарды пайдалана билүү.

2. Сүйлөө ишмердүүлүгү (говорение)

а) Жеке кеп (монологическая речь):

- өтүлүп жаткан материалдардын чегинде даярданып, чакан көлөмдө кеп сала билүү; Анын ичинде:
- буюмдардын, же предметтик сүрөттөрдүн атын жана жекече белгилерин айтып берүү;

- кырдаалдык сүрөттөр боюнча элестүү жагдайларды баяндоо;
- сюжеттик сүрөттөр боюнча эң жөнөкөй кыймыл-аракеттерди кыргызча түшүндүрүп, өз оюн билдире алуу;
- берилген эң жөнөкөй тема боюнча даярданып, айлана-чөйрөдө болуп өткөн жана болуп жаткан кубулуштар жөнүндө чакан баяндама жасоого үйрөнүү.

б) Маек кеби (диалогическая речь):

Мугалим менен кыргызча учурашып, өз ара мамилелешүүдө, окууга байланыштуу сүйлөшүүдө кыргызча баарлашууга жетишүү;

- мугалим менен жана бирге окугандары менен кыргызча учураша билүү, окуу ишине байланышкан түрдүү кырдаалдарда сүйлөшүүгө активдүү катышуу;
- бирөөнүн сураганына, өтүнүчүнө жараша жооп бере алуу жана өзү да зарыл учурда керектүү маалыматты сурап билүүгө, бир нерсени сурап алууга үйрөнүү;
- турмуш-тиричиликти, көрүнүштөрдү чагылдырган эң жөнөкөй кырдаалда кыргызча мамилелеше билүү;
- кыргызча сүйлөшүү маданиятына үйрөнүү.

3. Жазууга, окууга жана которууга коюлуучу талаптар

А) Жазуу ишмердүүлүгүнө коюлуучу талаптар

- кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана алар катышкан сөздөрдү, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазууга машыгуу;
- угуп, чакан жат жазууну туура жазууга машыгуу;
- зарыл таяныч материалдардан пайдаланып, сүйлөмдөрдүн, маектердин үлгүлөрүн толуктай алуу.

Б) Окуу ишмердүүлүгүнө коюлуучу талаптар

- жөнөкөй сүйлөмдөрдү жана өтүлгөн материалдардын көлөмүндөгү чакан байланыштуу тексттерди үн чыгарып, ритми, интонациясы менен окуп өздөштүрүү;
- текстти окуп, ага карата суроо бере билүү, кайра өзү текстке таянып жооп таба алууга машыгуу.

В) Которуу ишмердүүлүгүнө коюлуучу талаптар

– өтүлгөн теманын көлөмүндөгү материалдарды, сөздүктү пайдаланып, которо алуу; – эң жөнөкөй сөздөрдү, сүйлөмдөрдү сөздүксүз эле которууга жетишүү.

4. Окуу материалдары кандай тематикаларда тандалууга тийиш?

– мектеп, класс, окуучунун окуу куралдары, эмгек буюмдары, мугалим менен окуучунун окуу ишине байланышкан мамилелери жөнүндө;

– бала, анын үйү, үй-бүлөсү, үй-буюмдары, жашы, кийим-кечеси, дене мүчөлөрү, ден соолук, үй-бүлөдөгү туугандык мамилелери, башка балдар менен болгон достук мамилелери;

– баланы курчап турган дүйнө, жашаган коомдук чөйрө, анын Ата Мекени, борбор шаары, баланын үйү, короо жайы, аны курчап турган жаратылыш, убакыт, мезгилдер, анын кубулуштары, балдардын оюндары, үй жана жапайы айбандар;

-баланын турмуш-чөйрөсүнө, түшүнүктөрүнө жакын нерселердин жана буюмдардын кайда, канча жана анын кимдики экендигин, ким же эмне кылып жаткандыгы, кыймыл-аракети, ким же эмне аткаргандыгы, бош убакытты туура пайдалануу тууралуу;

– балдар жашаган аймактардагы коомдук жайлар, кыргызча кеп маданиятына жатыктыруучу материалдар;

– балдар турмушун чагылдырган чакан дүйнө таануу, өздөштүрүүнү көздөгөн тексттер, күлкүлүү майда аңгемелер;

– Кыргыздын элдик оозеки чыгармаларынан үзүндүлөр, макал-лакаптар, табышмактар, жаңылмачтар ж.б.

5. Окуучулардын речтик компетенттүүлүгүн, практикалык машыгууларын жана жатыгууларын текшерүүдө эмнелер көңүлгө алынат?

А) Окуу ишмердүүлүгүндө: Окуу ылдамдыгы 1 минутада 30— 60 муун, окуунун мүнөзү — муундап, бара-бара шар окуу. Тексттин оордугу 5—7 бейтааныш сөз, тексттин татаалдыгы 15—20 сөз, ар бир сүйлөмдө 2—4 сөз болушу мүмкүн.

Б) Жазуу ишмердүүлүгүндө: Сүйлөмдү катасыз, элементи менен жазууга (адегенде көчүрүп, кийинчерээк угуп жазуу) көнүгүү, орфографиялык, пунктуациялык каталарын жоюу.

В) Сүйлөө ишмердүүлүгүндө:

– кыргыз тилиндеги тыбыштарды туура айтуусу;

- кыргызча интонацияны так сактоо;
- лексикалык каражаттарды туура, өз орду менен колдонуусу;
- грамматикалык жактан сүйлөмдүн туура курулушу;
- тексттин мазмунун туура, кыскача баяндап берүү;
- маектешүүдө суроону так коюу;
- маектешип жаткан адамдын суроосун түшүнүүсү, суроого карата жооптун шайкеш келиши; – маектешүүнү ырааттуу уланта билүүсү;
- кыргызча кеп маданиятына жатыгуу деңгээли. Маектешүүдө суроо-жооп 2-5ке чейин болушу мүмкүн.

A2 деңгээли, тактап айтканда, негизги деңгээл

(5-7-класстар)

Бул деңгээлдер, негизинен, кыргыз тилин үйрөнүүгө калыптандыруучу жана активдештирүүчү мезгил болуп эсептелинет да, төмөндөгү жалпы дидактикалык көндүмдөргө ээ болушат

1. Кепке жатыгууларына коюлуучу талаптар

A) Угуп түшүнүү ишмердүүлүгү:

- мугалимдин айткан бардык тапшырмаларын, мурда өтүлгөн тааныш материалдардын негизинде жасаган аңгемесин, түрдүү кайрылууларын, мамилелешүүлөрүн жана кыргызча баарлаша алган окуучулардын ал тилде айткан сөздөрүн туура түшүнө алуу;
- сүйлөшүп жаткандардын сөзүн туура түшүнүп, ага өз демилгеси менен жооп берүүгө даярдануу;
- окулуп жаткан тексттердин мазмунун сөздүктүн жардамы менен, же сөздүксүз эле туура өздөштүрүүгө жетишүү.

2. Сүйлөө ишмердүүлүгү:

а) Жеке кеп:

- окуу ишине байланыштуу жана турмуштук жөнөкөй кырдаалдар боюнча маалыматты билдире алуу жана оюн толук түшүндүрүү;
- сабакта уккан жана окуган тексттин мазмунун баяндап, кыскача түшүндүрүп айта билүү;
- өзү көрүп билген, болуп өткөн түрдүү окуяны баяндап, буюмдарды сүрөттөп айтып бере алуу;

- таяныч материалдарды жана сөздүктөрдү пайдаланып, берилген тапшырма боюнча даярданып, билдирүү, баяндама жасоо;
- окуган текст боюнча өзү суроо коюп, кайра өзү жооп таап айтып берүү;
- өтүлгөн грамматикалык формаларды, окуган тексттин негизги мазмунун сөздүктү пайдаланып, айтып бере алуу.

б) Маек кеби:

- Сабактагы иш-аракеттерде, окууга байланыштуу бардык мамлелерде кыргызча сүйлөшүүгө жетишүү;
- бирөөлөрдүн кайрылууларына жооп берип, өзү да башкаларга турмуштук жана окуу кырдаалдарында суроо берип, жооп алып, маектеше билүү;
- сурап билүү, сурап алуу, аңгемелешүү жана талкуу түрүндөгү жүрүп жаткан кыргызча маектешүүгө өз демилгеси менен кошула алуу жана аны уланта билүү;
- окуганы, укканы жана көргөндөрүнүн негизинде жолдоштору менен бирге маек кура билүү, кыргызча кеп каадасын (речтик этикет) өздөштүрүү.

3. Окуу ишмердүүлүгү:

- өздөштүрүп жаткан теманын көлөмүндөгү тексттерди шар, кыргызча кыраатына, ойдун логикасына жараша өз алдынча көркөм окууга жетишүү;
- окуган, уккан тексттин мазмунун сөздүксүз (же сөздүк менен) түшүнүү.

4. Жазуу ишмердүүлүгү:

- угуп, сүйлөмдөрдү, тексттерди (диктант) туура жазууга жетишүү;
- коюлган суроолорго карата өз оюн кыскача жазуу жүзүндө билдире алуу;
- берилген кырдаалдар ж. б. тапшырмалар боюнча маектешүүлөрдүн үлгүлөрүн түзүү;
- эң жөнөкөй иш кагаздарынын (программада сунуш кылынган) үлгүлөрүн жаза алуу;
- таяныч материалдарын пайдаланып, маектердин үлгүлөрүн же чакан тексттерди өзгөртүп, кайра жазууга жетишүү.

5. Которуу ишмердүүлүгү:

– тааныш тексттерди сөздүксүз, даярдыксыз же тааныш эмес чакан байланыштуу тексттерди сөздүктүн жардамы менен которо алуу.

6. Окуу материалдары кандай тематикаларда тандалууга тийиш:

- мектеп, баланын мектептеги күндөлүк турмушу, режими, окуу ишине байланышкан анын ишкердиктери, мугалимдин окуучулар менен болгон түрдүү кырдаалдардагы мамилелешүүлөрү;
- Республикадагы жаңылануулар, эл аралык жана илим-техникадагы жаңылыктар.
- баланы курчап турган жаратылыш, анын кубулуштары, аны менен алардын турмушунун байланышы, түрдүү сырлары, жаратылышка туура мамиле кылуу;
- бала жашаган коомдук чөйрө, ал чөйрөгө карата өзүн-өзү туура алып жүрүү, бош убакытты туура пайдалана билүү, күндөлүк режими;
- баланын башка балдар менен жана башка улуттун өкүлдөрү менен болгон достук мамилелешүүлөрү;
- баланын коомдук жайлардагы жана үйдөгү адептүү, жүрүм-турум үлгүлөрү, улуулар менен болгон алака мамилелери;
- кыргыз элинин көрүнүктүү адамдары, салттары, майрамдары жөнүндө материалдар;
- балдардын ички дүйнөсүн, көз караштарын, дүйнө таануусун өстүрүү жана байытуу максатын көздөгөн түрдүү мазмундагы материалдар;
- интернационалдык маанайдагы ар кыл темалардагы материалдар, эл аралык белгилүү майрамдар;
- эң жөнөкөй иш кагаздарынын үлгүлөрү.
- Кыргыздын фольклордук чыгармаларынын мыкты үлгүлөрү: жомок, ыр, табышмак, макал-лакап, табышмак...

7. Окуучулардын билимин, машыгууларын жана жатыгууларын текшерүүдө эмнелер көңүлгө алынат?

А) Окуу ишмердүүлүгүндө:

- окуу ылдамдыгы мүнөтүнө 40–70 сөз, окуу мүнөзү – ырааттуу, шар окуу.
- Тексттин оордугу 7–9 бейтааныш сөз, тексттин татаалдыгы – тексттер 50–80 сөздөн туруп, ар бир сүйлөмдө 2–5 сөз болушу мүмкүн.

Б) Жазуу ишмердүүлүгүндө:

- тамга элементин сактап, туура, катасыз жазуу;
- өз алдынча сүйлөм түзүүдөгү грамматикалык конструкцияларды туура өздөштүрүшү;
- изложение жазуудагы теманын мазмунун толук ачып берип же ойду кыскача, так баяндоосу;
- лексикалык каражаттардын орду менен колдонулушу;
- берилген ойдун ырааттуулугу, логикалуулугу;
- диктант үчүн 80–100 сөз алынышы.
- Изложение 1–1,5 барак болушу мүмкүн.

В) Сүйлөө ишмердүүлүгүндө:

- кыргызча интонациясынын тууралыгы;
- кыргыз тилиндеги тыбыштарды туура айта билиши, таза сүйлөө;
- лексикалык каражаттардын өз орду менен колдонулушу, грамматикалык конструкциялардын туура айкалышуусу;
- оюнун логикалуулугу жана фактыларынын далилдүүлүгү;
- маектешүүгө өз демилгеси менен катыша алуусу;
- сүйлөө темпинин бир калыптуулугу;
- өз катасын өзү таап, аны түзөтө билиши.
- Суроо-жооп маектешүүдө 3–7 талаш-тартыш (реплика) болушу мүмкүн.

8.Которуу ишмердүүлүгүндө (оозеки которууда):

- котормонун адекваттуулугу, тактыгы;
- ылайыгына карата сөздүктөрдү пайдалана билүү, б. а. сөздүк менен иштей алуусу; – өз алдынча сөздүксүз иштей алуусу.

В1-Орто деңгээл

негизинен 8-9-класстарды камтыйт.

Ал кыргыз тилин үйрөнүүдө 3-баскычтын милдетин аткарат. Ошону менен ал окуучулардын кыргызча өз алдынча иштөөгө жана чыгармачыл ишмердүүлүккө көнүктүрүүчү мезгил болуп мүнөздөлөт. Бул

деңгээлде окуучулар төмөндөгүдөй дидактикалык жалпы көндүмдөргө ээ болуп калышат.

Кепке жатыгууларына коюлуучу талаптар

1. Угуп жатыгуу ишмердүүлүгүндө:

- сабакта өтүлгөн окуу материалдарды, түрдүү окуу кырдаалдарындагы кайрылууларды эч кандай кайталоосуз же которуп берүүсүз эле түшүнүүгө жетишүү;
- тааныш грамматикалык формалар катышкан бейтааныш көркөм жана публицистикалык маанайдагы тексттерди сөздүктүн жардамы менен түшүнүү; – фоножазууларды угуп, мазмунун кайра айтып берүүгө үйрөнүү.

2. Сүйлөө ишмердүүлүгүндө:

а) Жеке кеп (монологдук кеп):

- көрүнүшкө, окуяларга карата өз пикирин, оюн, сүрөттү, баяндоо түрүндө түшүндүрө алуу;
- укканын, окуганын таяныч материалдардан пайдаланып, мисалдарды келтирип, кыскача же кенен баяндап берүү;
- түрдүү темалардагы талкууларга өз демилгеси менен катышып, пикирин билдирүүгө көнүгүү;
- сабакта кептин стилдерине жана түрлөрүнө жараша анын сөз каражаттарын пайдаланып, оозеки кыргызча кырааты менен баяндама жасай билүү;
- тилдин каражаттарын, өтүлгөн грамматикалык материалдарды өз орду менен пайдалануу, кыргызча кеп маданиятына жатыгуу (таза, туура, көркөм, логикалуу сүйлөй алуу).

б) Маек кеби (диалогдук кеп):

- Класста, коомдук жайларда окуу жана турмуштук кырдаалдарда түрдүү тематикаларда эркин, даярдыксыз эле маектеше алууга жана маектешүүгө кошулуп, аны улантып, өз оюн эркин билдире алууга жетишүү;
- бейтааныш турмуштук кырдаалдарды чагылдырган маек үлгүлөрүн таяныч материалдарды пайдалана алуу менен түзүү, же өз көз карашын билдирип, уланта билүүгө машыгуу.

3. Окуу ишмердүүлүгүндө:

- көркөм, адабий жана публицистикалык маанайдагы тексттерди шар окуп чыгып, мазмунун кыскача баяндап айтып берүү;

- окуган текстти сөздүксүз эле түшүнө билүү;
- тексттерди окуганда кептин стилине, түрүнө жараша көркөм, образдуу окууга жетишүү.

4. Жазуу ишмердүүлүгүндө:

- окуган жана уккан текст боюнча кыскача өз оюн баяндап жазып бере алуу;
- окуган текстинин же сүйлөй турган сөзүнүн кыскача, жөнөкөй планын түзө алуу;
- буюмду же табияттын көрүнүшүн сүрөттөп, баяндап, баяндама жазууга көнүгүү;
- бирөө окуп жатканда же фоножазуудан укканда, анын урунттуу окуяларын конспектилөөгө үйрөнүү;
- берилген кырдаал жана тематика боюнча маектин үлгүсүн таяныч материалдарсыз эле өз алдынча түзүү, кайра өзгөртүп жазуу;
- баяндама жазууда кептин түрүнө, стилине жараша сөз каражаттарын туура пайдалана билүү;
- программада көрсөтүлөн иш кагаздарынын үлгүлөрүн түзүү;
- өз алдынча түрдүү тематикада сүйлөм түзө билүү;
- сүйлөмдөргө лексикалык, грамматикалык, фонетикалык талдоолорду жүргүзүүнү активдештирүү;
- сүйлөшүүдө анын көлөмү 10—12 собол (реплика) болушу мүмкүн.

5. Которуу ишмердүүлүгүндө:

- кептин түрлөрүн чагылдырган чакан тексттерди кыргызчадан орусчага, орусчадан кыргызчага сөздүктү пайдаланып же пайдаланбай эле которо алуу;
- жөнөкөй сүйлөмдөрдү оозеки, сөздүксүз эле которуу.
- Которууда которуу тездиги, котормонун адекваттуулугу, сөздүк менен иштей билиши, которуу ишиндеги өз алдынчалыгы эске алынат.

6. Окууга сунуш кылынуучу материалдардын тематикалары:

- Кыргыз Республикасы, эл аралык арендада анын орду, дүйнөлүк жаңылыктар, кыргыз жеринин жаратылышы, анын байлыктары, элдик салт-санаалары, кыргыз элинин тарыхы, залкар адамдары, алардын өмүр жолу, өрнөктүү сапаттары, жаныбарлар, алардын түрлөрү, алардын жашоо-тиричилиги тууралуу;

- баланын окуусу, үй-бүлөсү тууралуу жана үй тиричилигиндеги кол кабыш кылуусу жана бош убактысын өткөрүүсү, анын келечекке умтулуусу, интернационалдык, адептик, ыймандык жүрүм-туруму, маданияты жөнүндөгү материалдар.
- Баланын билимин жана таанып билүүсүн, жалпы көз карашын өстүрүүгө көмөк берер кызыктуу, түрдүү окуу материалдары, илим-техникадагы жаңылыктар, спорт ж. б.

В1.1. деңгээли:

10-11-класстар.

Бул деңгээл ортодон жогорку деңгээл деп мүнөздөлөт. Ага негизинен, төмөндөгүдөй дидактикалык талаптар коюлат да, кыргыз тилин үйрөнүүдө 4-баскыч катары бааланып, орто мектептин программалык материалдарын толук бүтүрүп жаткандыгы эске алынып, жалпылоочу жана жыйынтыктоочу мезгил деп бааланат.

1. Кепке жатыгууларына коюлучуу талаптар

Угуп түшүнүү ишкердүүлүгүндө:

- адабий-көркөм, коомдук-саясий теманы баяндоо, сүрөттө ой жүгүртүү мүнөзүндөгү мугалимдин лекцияларын котормосуз эле түшүнүү, теле, радио берүүлөрдүн ар кандай тематика жана кырдаалдарда кайрылууларды, публицистикалык маанайдагы берүүлөрдү биринчи эле жолу угууда түшүнүү.

2. Сүйлөө ишмердүүлүгүндө:

А) Жеке кеп (монологдук кеп):

- Сабакта, коомдук жайларда кыргызча сүйлөөгө жатыгуу;
- түрдүү темадагы жана мазмундагы тексттердин мазмунун баяндап айтып берүү;
- көрүнүштү, окуяны сүрөттөп, ой жүгүртүп, өз пикирин билдире алуу, түшүндүрүп айта алуу;
- окуяны, көргөнү, уккан тууралуу жыйынтык ой, сын пикир айтып талкууга катыша алуу;
- сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү түрүндө берилген тема боюнча оозеки баяндамаларды түзө алуу;

Б) Маек кеби (диалогдук кеп):

- түрдүү чөйрөдө, түрдүү тематикада жана кырдаалда, кыргызча маектеше алуу.
- окуган китеп, көргөн фильм, же болуп өткөн окуялар боюнча талкууга катышуу, өз пикирин айтып сүйлөшө, ой бөлүшө алуу.

3. Жазуу ишмердүүлүгүндө:

- окуган китеби, көргөн фильми ж.б. боюнча план түзүп, сочинение, баяндама, эссе, жаза алуу;
- өз оюн жазуу жүзүндө билдирүү, программада берилген иш кагаздарын кыргыз тилинде туура жүргүзүү, досторуна кыргызча кат жаза билүү;
- окуган китеп, окуган лекция боюнча конспект түзүү, доклад, реферат жазуу; – газетага публицистикалык маанайда макала даярдоо, чакан ыр, аңгеме жазуу;
- берилген темада ой жүгүртүп, сүрөттөп, баяндап баяндама жазуу;
- сүйлөмдөргө грамматикалык, лексикалык, фонетикалык, стилдик талдоолорду жүргүзө алуу.

4. Которуу ишмердүүлүгүндө:

- тааныш тематикадагы татаал эмес грамматикалык формалар жана конструкциялар катышкан анча татаал эмес тексттерди даярдап, сөздүксүз эле которо билүүгө жетишүү;
- бейтааныш тематикадагы, бир аз татаалыраак тексттерди сөздүктүн жардамы менен которо алуу.

5. Окууга сунуш кылынуучу тесттердин тематикалары кандай болууга тийиш?

- Кыргыз Республикасы, анын өткөн тарыхы, учурдагы соңку маданий баалуулуктары, келечеги, эл аралык абалы;
- окуучунун айлана чөйрөсү, күндөлүк турмушу, умтулуулары, жүрүштүрүшү;
- кыргыз тили, адабияты, маданияты, Кыргызстанда билим берүү, эли-жери, майрамдары, спорту;
- кыргыз жаратылышы, анын түрдүү кубулуштары, кооз жерлери, жаратылыш байлыктары;
- элибиздин залкар адамдары тууралуу;
- илимдеги, техникалык жаңылыктар;

- окуучунун көз карашын, дүйнө таануусунун ар тараптан өстүрүүчү түрдүү мазмундагы материалдар;
- Дүйнөдөгү, жакынкы, алыскы, чет өлкө жаңылыктары;
- Дүйнөнүн спорт жаңылыктары ж.б.

6. Окуучунун билимин, машыгууларын жана жатыгууларын текшерүүдө эмнелер эске алынат?

А) Окуу ишмердүүлүгүндө:

- окуу-техникасы – шар, бир калыпта, көрктүү;
- тексттин оордугу 10-25 бейтааныш сөз;
- татаалдыгы – текст 10-40 сүйлөмдөн, ар бир сүйлөм 5-10 сөздөн турушу мүмкүн.

Б) Жазуу ишмердүүлүгүндө:

- орфографиялык, пунктуациялык, грамматикалык жана стилдик каталарынын жоктугу;
- кептин стилин сактай билиши;
- оюн кенен ачып же кыска, так бере алышы, жазганы темага дал келиши;
- кептин түрлөрүнө жараша баяндама, дилбаянга, рефераттарды жазууга чыгармачылык менен мамиле кыла билиши;
- кыргызча кат жазуу, иш кагаздарын жүргүзө билүү деңгээлинин жогорулугу.

В) Сүйлөө ишмердүүлүгүндө:

- кыргызча кыраатынын тазалыгы;
- сүйлөшүп жаткан адамдардын оюн туура түшүнүп, ага адекваттуу жооп айта алышы, маектин логикасын сактап, андан ары уланта билиши;
- сүйлөө маданиятын (культура речи), кыргызча кеп каадасын (речевой этикет) сактай билиши;
- окуган тексттин же көргөн фильмдин ж.б. мазмунун так ачып бере алышы;
- айткан маалыматынын тактыгы, тууралыгы, көрктүүлүгү, оюнунун далилдүүлүгү;

– лексикалык, грамматикалык каражаттарды өз орду менен колдоно алышы.

Г) Которуу ишмердүүлүгүндө:

- сөздүктөр менен иштей билиши;
- котормосунун адекваттуулугу;
- котормо ишинин тездиги жана өз алдынчалыгы.

Окуучулар кыргыз тилинен ээ болуучу жазуу компетенциясы жана ага коюлуучу илимий методикалык талаптар, алардын мүнөздөмөсү

А) Жазуу ишмердигин текшерүүнүн жана өнүктүрүүнүн түрлөрү жана алардын түшүндүрмөсү

Орус тилинде окуган мектептерде кыргыз тилин үйрөтүү курсунда ар түрдүү жазуу иштери сунуш кылынат. Жат жазуулардын төмөнкү түрлөрү: **сөздүк, эскертмелүү, түшүндүрмөлүү, өздүк, терме, эркин жат жазуулары** өткөрүлөт.

Сөздүк жат жазуу – мугалимдин айтып берүүсүндөгү айрым сөздөрдү сабаттуу жазууга үйрөтүүнү көздөйт. Ал көбүнчө жаңыдан өздөштүрүлүп жаткан фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык материалдарды камтыйт.

Үйрөтүүчү жат жазуу – фонетикалык жана грамматикалык жаңы өздөштүрүлүп жаткан материалдарды (формуларды) жазуу жана оозеки кепте орундуу колдонууга машыктыруу максатында жазылат.

Эскертмелүү жат жазуу – өткөрүүнүн алдында окуучулар менен айрым сөздөр орфографиялык жактан кандай жазылары аныкталып, андан кийин гана жазылат.

Түшүндүрмө жат жазуу – мугалим окуп берген сүйлөм жазылары менен айрым сөздөргө орфографиялык талдоо өткөрүлөт.

Өздүк жат жазуу – окуучу жаттаган текстти эске түшүрүп жазат. Башталгыч класстарда диктанттын бул түрү өткөрүлбөйт.

Терме жат жазуу – жат жазуунун бул түрүн өткөрүүдө окуучу текстти бүт бойдон жазбай, керектүү гана орфограммаларды жазат. Керектүү орфограммаларды мугалим аныктайт.

Эркин жат жазуу – жазууда окуучу тексттин мазмунун туура билүүсү талап кылынат. Бул максатта тексттен сүйлөм эмес, үзүндүлөр тандалып алынат.

Текшерүү жат жазуусу – өтүлгөн материалдарды окуучулардын өздөштүрүүсүн, сабаттуулук деңгээлин текшерүү максатында көбүнчө чейректин, окуу жылынын аягында, айрым учурларда бир чоң тема өздөштүрүлгөндөн кийин жазылат.

Б) Жазуу ишмердигинде эске алынуучу талаптар:

- уккан сөздү туура кабыл алып, эне тилибиздин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө ылайык орфографиялык, пунктуациялык жана стилистикалык жактан бирдиктүү эреже-нормаларын сактап жаза билүүсү;
- окуучунун кол жазмасы, каллиграфиясы, тамгалардын графикалык эрежелерине туура келүүсү;
- чыгармачыл мүнөздөгү жазуу иштеринде кеп маданиятынын талаптарынын сакталышы;
- кептин функционалдык түрлөрүнө жараша иш жүргүзө алуусу;
- грамматикалык, фонетикалык жана лексикалык тапшырмалары бар жазуу иштерин жүргүзүүдө талдоолорду туура жүргүзүүгө машыгуу;
- текстти мазмуну боюнча кайра түзүү, текстти өркүндөтүп түзүү, тема боюнча жаңы текстти өз алдынча түзө алуу;
- иш кагаздарын практиканын талаптарына ылайык түзө билүү ж.б.

Бул айтылгандарды карап көрсөк, жазуу жумуштарынын системасы анын бир нече түрлөрүн камтый турганына күбө болобуз. Тактап айтканда:

- жат жазуу;
- баяндама (изложение) жазуу;
- дилбаян (сочинение) жазуу;
- иш кагаздарын түзүү ж.б.

***Деңгээлдерге жараша жүргүзүлүүчү жазуу иштери
жана аларга коюлуучу дидактикалык талаптар***

A1 деңгээли

I баскыч (I—IV кл.)

I класс

Сөздүк жат жазуу (6–8 сөз). Текстти көчүрүп жазуу (5–6 сөз). Сүрөт боюнча сөздөрдү жазуу. Суроолорго жооп берүү (2–3 суроого, 2–3 сөздөн турган сүйлөмдөр менен жооп берүү).

Орус тилинен кыргыз тилине которуп жазуу (2–3 сөз).

II класс

Сөздүк жат жазуу (20–35 сөз). Көчүрүп жазуу (10–20 сөз). Сүрөт боюнча сөздөрдү жазуу. Суроолорго жооп берүү (3–5 суроого 2–5 сөздөн турган сүйлөмдөр менен жооп берүү). Сүрөт боюнча сүйлөм түзүү (10–15 сөз). Орусчадан кыргызчага которуп жазуу (4–5 сөз). Маекти улантып жазуу (3–4 сүйлөм). Чейректик, жылдык, жыйынтыктоо үчүн аталган жазуу иштеринин баарын камтыган комплекстүү текшерүү иштери (25–35 сөз). Сөздөрдүн саны жыл бою көбөйүп жүрүп отурат.

III класс

Үйрөтүүчү жат жазуу (4–50 сөз). Байланыштуу текст боюнча суроолорго жооп берүү (3–5 суроого 6–8 сөздөн турган сүйлөмдөр менен жооп берүү). Сүрөт боюнча текст түзүү (15–20 сөз). Аңгемени, маектерди улантып жазуу (3–5 сөздөн турган 5–6 сүйлөм). Аталган жазуу иштеринин баарын камтыган комплекстүү текшерүү иши (35–40 сөз).

IV класс

Жат жазуу (50–65 сөз). Орфографиялык тапшырмалары бар текстти көчүрүү (40–50 сөз). Байланыштуу текст боюнча суроолорго жооп берүү. Сүрөттөр боюнча байланыштуу текст түзүү (20–35 сөз). Аңгемени улантып жазуу (5–6 сөздөн турган 5–6 сүйлөм). Текшерүү иштери (50–55 сөз).

Программада чейрек бою өткөрүлүүчү жазуу иштеринин саны берилген. Жазуу ишинин түрү мугалимдин каалоосу боюнча тандалат

I–II баскычтарда чейректик, жылдык текшерүү үчүн комплекстүү жат жазуу сунуш кылынат. Ал эми III–IV баскычтарда текшерүү үчүн баяндама, дилбаян өткөрүлсө болот.

Биринчи класста жазуу иштери экинчи жарым жылдыктан баштап киргизилет. Бул мезгилде сөздүк жат жазууларды өткөрүү сунуш кылынат. Жат жазуудагы сөздөр окуучуларга тааныш болушу зарыл.

I баскычтын кийинки класстарында (II–IV кл.) окуучуларга тааныш сөздөрдөн турган, өздөштүрүлгөн речтик үлгү катышкан байланыштуу текст пайдаланылат. Текстте окуучуга тааныш эмес 1–2 гана сөз болушу керек. Ал сөздү мугалим доскага жазып, түшүндүрүп берет. Бул баскычта суроолорго жооп берүү, которуу, сүрөт боюнча аңгеме түзүү сыяктуу иштерди

жүргүзүүдө мугалим окуучуларга өздөштүргөн гана речтик үлгүлөрдү, фразаларды колдонуп тапшырманы аткаруусуна мүмкүндүк берүү зарыл.

A2 деңгээли

II баскыч (V–VII кл.)

V класс

Жат жазуу (70–85 сөз). Грамматикалык тапшырмаларды аткаруу менен текстти көчүрүү (60–75 сөз).

Баяндама (көлөмү 4–6 сөздөн, жалпы 10–12 сүйлөмдөн турган чакан текст түзүү).

Таяныч сөздөрдүн жардамы менен түзүлгөн дилбаян-миниатюра (8–10 сүйлөм, 50–70 сөз).

VI класс

Жат жазуу (85—105 сөз). Грамматикалык тапшырмаларды аткаруу менен текстти көчүрүү (70—90 сөз).

Орус тилинин байланыштуу текстти кыргызчага которуу (40—50 сөз).

Жаттаган текстти эске түшүрүп жазуу (95—120 сөз).

Баяндама (12—14 сүйлөм, 80—95 сөз).

Дилбаян-миниатюра (12—14 сүйлөм, 75—85 сөз).

VII класс

Жат жазуу(105–120 сөз). Грамматикалык тапшырмалары бар жат жазуу (95–105 сөз).

Баяндама (15–20 сүйлөм, 95–100 сөз).

Дилбаян -миниатюра (14–16 сүйлөм, 85–95 сөз).

Байланыштуу текстти орусчадан кыргызчага которуу (50–60 сөз).

Жаттаган текстти эске түшүрүп жазуу (100–130 сөз).

II баскычта сөздүк, терме, түшүндүрмө, эркин, өздүк, чыгармачыл жат жазуулар өткөрүлөт. Жат жазуулар үчүн түрдүү тематикадагы, грамматикалык тапшырмалары бар айрым-айрым сүйлөмдөрдүн топтому алынса да болот. Өздүк жат жазуу (жаттаган текстти эске түшүрүп жазуу) үчүн окуучулар мурунтандан жаттаган тексттер сунуш кылынат.

Грамматикалык тапшырмалар окуу программасынын талабына ылайык берилет.

Баяндама үчүн V–VI класстарда баяндоо мүнөзүндөгү тексттер сунуш кылынат. VII класстан баштап сүрөттөө, ой жүгүртүү мүнөзүндөгү тексттер пайдаланылса болот.

Дилбаяндын темасы окуучунун турмуштук тажрыйбасына, таанып билүү мүмкүнчүлүгүнө, курактык өзгөчөлүктөрүнө, окуучуларга тааныш тилдик материалдарды гана камтып туруусу зарыл.

В1 деңгээли

III баскыч (VIII—IX кл.)

VIII класс

Жат жазуу (130–140 сөз).

Грамматикалык тапшырмалары бар жат жазуулар (105–115 сөз).

Байланыштуу текстти орусчадан кыргызчага которуу (65–75 сөз).

Жаттаган текстти эске түшүрүп жазуу (130–140 сөз).

Баяндама (25–35 сүйлөм, 175–185 сөз).

IX класс

Жат жазуу (140–150 сөз).

Грамматикалык тапшырмалары бар жат жазуулар (115–125 сөз).

Байланыштуу текстти орусчадан кыргызчага которуу (75–85 сөз).

Жаттаган текстти эске түшүрүп жазуу (140–150 сөз).

Баяндама (35–45 сүйлөм, 200–225 сөз). Бул баскычта которуу жумуштары үчүн баяндоо, сүрөттөө мүнөзүндөгү тексттер берилет. Алар окуучулар үчүн кызыктуу, таанып-билүүчүлүк мазмуну бар тексттер болушу пайдалуу.

В1.1. деңгээли

IV баскыч (X—XI) кл.

X класс

Жат жазуу (160–180 сөз).

Грамматикалык тапшырмалары бар жат жазуулар (140–155 сөз).

Баяндама (45–60 сүйлөм, 225–300 сөз).

Орусчадан кыргызчага байланыштуу текстти которуу (85–100 сөз).

XI класс

Жат жазуу (180–200 сөз).

Грамматикалык тапшырмалары бар жат жазуулар (150–165 сөз).

Баяндама (60–70 сүйлөм, 330–350 сөз).

Байланыштуу текстти орус тилинен кыргызчага которуу (100–110 сөз). Бул баскыч окуучулардын мектептеги тил үйрөнүү деңгээлин жыйынтыктоочу, жалпылоочу баскыч болуп эсептелгендиктен, бүткүл жазуу иштери буга чейин үйрөнгөн фонетикалык, лексикалык, грамматикалык материалдарды камтыган жана ар түрдүү тематикаларды чагылдырып турган байланыштуу тексттер, сүйлөм топтомдору болуусу шарт. Мында программада көрсөтүлгөн тематикалар менен эле чектелип калууга болбойт, мугалимдердин жана окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүнө жараша алар башкачараак, же андан да бай мазмунда, кеңири өлчөмдө болуусу мүмкүн.

Окуучунун жат жазуусун баалоо жана анын чен өлчөмдөрү

Кыргыз тилин үйрөтүүдөгү кийинки маанилүү милдет бул – окуучунун жазган жат жазуу ишин туура баалоо болуп саналат. Жат жазууну баалоо – атайын иштелип чыккан, көп жылдык практиканын сыноолорунан, түрдүү талдоолорунан өткөн критерийлердин негизинде ишке ашат. Баалоо – беш баллдык системага ылайык “5”, “4”, “3”, “2” жана “1” деген баалар менен бааланат. Алардын ар бири өз-өз деңгээлине жараша “жүк көтөрөт” жана баланын сабаттуулугунун деңгээлин аныктап, журналга белгиленет.

Грамматикалык тапшырмалары бар тандоо түрүндөгү жат жазуу жумуштарын баалоо:

“5” деген баа – иш таза жазылып, грамматикалык тапшырмалары туура аткарылса, бирок одоно эмес бир орфографиялык же пунктуациялык ката жиберилсе коюлат;

“4” деген баа – иш таза жазылып, бирок грамматикалык тапшырмаларды аткарууда 2 орфографиялык-пунктуациялык ката кетирилсе коюлат;

“3” деген баа – иш, негизинен, таза жазылып, өзүнүн оңдоолору бар, ошону менен бирге, грамматикалык тапшырмалардан 2 жана орфографиялык-пунктуациялык 5 тен ашпаган ката кетирилсе коюлат;

“2” деген баа – иш булганыч аткарылып, ошого жараша грамматикалык тапшырмалардан жана орфографиялык-пунктуациялык жактан 8 ден ашык ката кетирилсе коюлат;

“1” деген баа – иш аткарылбай, жалпы 12 ден ашык ката кетирилсе коюлат. Эскертүү: Айрым учурда, иш таза аткарылып, одоно эмес бир нече каталар кетирилсе, аларды топтоштуруп, 3 катаны 1 ката катары эсептөөгө башталгыч класстарда жол берилет.

Окуучулардын сабаттуулугун, байланыштуу кебин жана кеп маданиятын бирдикте текшерүүчү чыгармачыл, эркин, тандалмалуу жана өздүк жат жазуу жумуштарын баалоо:

“5” деген баа – эгерде окуучу уккан тексттин мазмунун туура, жеткиликтүү түшүнүп, же таяныч сөз жана сөз айкаштарын пайдаланып, өз алдынча кайра түзүүдө сөз каражаттарын орундуу колдонуп, кебин байланыштуу бере алса, стилдик 1 ката жана одоно эмес орфографиялык же пунктуациялык 1 ката кетирсе коюлат;

“4” деген баа – сөз каражаттарын орундуу колдонбой, стилдик 2 ката кетирип, 2-3 орфографиялык же 3-4 пунктуациялык каталары бар ишке коюлат; “3” деген баа – ишке өз алдынча чыгармачыл мамилеси болбогон, сөздү орундуу колдонбой, 3-4 стилдик, 6-7 орфографиялык же 6-9 пунктуациялык ката кетирсе коюлат;

“2” деген баа – өз алдынча эч кандай иш аткарбаса, стилдик жактан сабатсыз болсо, текст курууда ички логика сакталбаса, 8 ден ашык орфографиялык же 10 дон ашык пунктуациялык ката болсо коюлат;

“1” деген баа – жогорудагы критерийлерден ашык каталары болгон ишке коюлат.

Чейректик, жылдык жыйынтыктоочу жат жазууга баа коюу өлчөмү.

“5” деген баа – иш таза жазылып, өзүнүн бир оңдоосу болсо, одоно эмес 1 орфографиялык, же 1 пунктуациялык катасы болсо коюлат;

“4” деген баа – иш таза жазылып, бирок, 2 ден ашпаган орфографиялык же 3 төн ашпаган пунктуациялык (2 орфографиялык + 1 пунктуациялык) ката болсо коюлат;

“3” деген баа – каллиграфиясы анча дурус эмес, 5-6 орфографиялык жана пунктуациялык катасы бар ишке коюлат;

“2” жана “1” деген баа – жогорулардан алда канча көп каталары бар ишке коюлат.

Эркин, чыгармачыл жат жазууларда кетирилген каталардын типтери, түрлөрү жана алардын мониторингин жүргүзүү жолдору

Негизинен, практикада белгилүү болгондой, окуучулар кетирген каталардын жалпы типтери төмөндөгүчө мүнөздөлөт:

- 1) орфографиялык катарлар;**
- 2) пунктуациялык каталар;**
- 3) стилдик каталар.**

Булардын ар бирин өз алдынча мүнөздөөгө жана окуу материалдарынын табиятына жараша түрлөргө бөлүүгө болот.

а) Орфографиялык каталар

Катанын бул тибине төмөндөгүлөрдү кошууга болот:

- **фонетиканын объектисине** кирген кыска жана созулма үндүүлөрдү, жумшак жана каткалаң үнсүздөрдү, йоттошкон жана тыбышсыз тамгаларды, сингармонизм мыйзамын туура сактабай, орус тилинен кирген тамгаларды, аталышы жана жазылышы түрдүү болгон сөздөрдү, баш жана кичине тамгаларды туура эмес жазуу;
- **лексиканын объектисине** кирген архаизм, неологизм, диалектизм сөздөрүн, кесиптик сөздөрдү, бириккен жана кыскартылган сөздөрдү, татаал сөздөрдүн түрлөрүн, т.а. кош, кошмок жана бириккен сөздөрдү ж.б. жазууда кетирилген каталар;
- **морфологиянын объектисине** кирген уңгу-мүчөнү ажыратууда, куранды, уланды, жак, чак мүчөлөрдү жазууда, сөз түркүмдөрүнүн жасалыш шарттары туура өздөштүрүлбөгөн учурларда, энчилүү жана жалпы аттарды жазууда сөздөрдү ташымалдоодо кетирилген каталар;
- **синтаксистин объектисине** кирген сөз айкаштарды туура ажыратуудан, жөнөкөй, татаал, жалаң, жайылма, бир составдуу сүйлөмдөрдү туура эмес куруудан, бир өңчөй мүчө жана жалпылагыч сөздөрдү туура эмес, өз орду, маанисине жараша түзүүдө өзгөчө, чыгармачыл жат жазууларда кетирилген каталар.

б) Пунктуациялык каталар

- жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөмдөргө коюлуучу тыныш белгилерден;

- татаал сүйлөмдөрдү ажыратуучу тынымды белгилөөчү тыныш белгилерден;
- сүйлөм ичиндеги каратма сөздү, кириңди, модалдык, сырдык сөздөрдү ажыратып белгилөөдө коюлуучу тыныш белгилерден;
- төл, бөтөн жана тике сөздөрдү жазууда коюлуучу белгилерден;
- бир өңчөй мүчөлөр менен жалпылагыч сөздөрдү жазуудагы белгилерден кетирилген каталар эсептелинет.

в) Стилдик каталар. Көпчүлүк убакта окуучулардын дилбаяндарын (сочинение), баяндамаларын (изложение) жана чыгармачыл жат жазууларын, өз алдынча түзгөн сүйлөмдөрүн, тексттерин баалоодо орфографиялык жана пунктуациялык каталардан тышкары кетирилген каталарды, жалпы жонунан эле, “стилдик каталар” деп белгилешип жүрөт. Стилдик деп аталган каталардын мүнөздүү белгилери, тактап айтканда, алар кеп продуктысы болгон текст түзүүдө жана сүйлөм түзүүдө:

- айтылган ойдун тематикасына жараша сөздүн орундуу тандалышынан жана колдонулушунан;
- эне тилинде ойду так айтуудан жана эне тилинде таза, так берүүдөн;
- сүйлөмдө ойдун логикалуу, ырааттуу берилишинен;
- сөз каражаттарынын орундуу жана орунсуз кайталанган учурларынан;
- тарыхый жана документалдык фактылардын туура, так берилишинен;
- синоним сөздөрүнүн туура тандалып алынышынан;
- ойдун көрктүү баяндалышынан;
- иш кагаздарын өз стили боюнча түзүүдөн;
- фразеологизм сөздөрүнүн орундуу, туура колдонулушунан;
- терминдерди туура, өз орду менен билип пайдалануудан ж.б. кетирилген каталар болуп саналат.

Мугалим окуучулардын ишин текшерүүдө буларды туура баамдап жана баалоосу кажет. Окуучулардын кетирген каталарын өз убагында, окуучунун көз алдында белгилөө, өз катасын өзү таба билүүгө жана аны жое билүүгө машыктыруу зарыл. Мунун өзү каталарды андан кийин да өнөкөт түрүндө кетирүүнүн алдын алууга шарт түзөт. Каталарды кетирбөө үчүн алдын ала аткарылуучу иштердин бири катары – төмөндөгү ыкманы мугалим ырааттуу пайдалана билүүсү зарыл. Ал сабаттуулуктун мониторинги болмокчу жана анда, каталардын эсеби чейрек сайын, окуу жылы боюнча ырааттуу эсепке

алынып, окуучулардын көз алдында жарыя айтылып туруусу пайда гана бермекчи.

Мисалы, үлгү иретинде бир окуучунун чейрек ичинде жазган түрдүү жат жазууларында кетирилген каталарынын картасын келтирели:

№	Каталардын мүнөзү	Чейректер				Жыл бою
		1	2	3	4	
1	<p>Орфографиялык каталар</p> <ul style="list-style-type: none"> – кыска жана созулма үндүүлөрдөн; – жумшак жана каткалаң үнсүздөрдөн; – йоттошкон тамгалардан; – татаал сөздөрдү жазуудан; – энчилүү аттарды жазуудан; – сөздөрдү ташымалдоодон 					
2	<p>Пунктуациялык каталар:</p> <ul style="list-style-type: none"> – суроолуу, илептүү сүйлөмдүн тыныш белгилеринен; – татаал сөздөрдөгү тыныш белгилерден; – төл жана бөтөн сөздөрдөн; – бир өңчөй мүчөлөрдө коюлуучу белгилерден; – каратма, модалдык, сырдык сөздөрдөн 					
3	<p>Стилдик каталар:</p> <ul style="list-style-type: none"> – сөздүн орундуу колдонулушунан; – кыргызча таза жазуудан; – ойду так, туура айтуудан, – фактылардан, – ойдун логикалуу берилишинен; – кеп адебинен; – кептин байлыгынан; – ойдун көрктүүлүгүнөн ж.б. 					

Окуучунун мындай мүнөздүү каталарынын мониторингин дайыма ушинтип түзүп отуруу өтө түйшүктүү иш. Ошондуктан каталардын мындай эсебин алууну ар бир окуучунун өзүнө да тапшыруу, жыл аягында жыйынтык чыгарып, анын сабаттуулугун акыйкат баалап отуруу мугалимдин өз ишин илимий уюштуруунун негизги белгилеринен болор эле.